

KWETSBAAR VITALISME

Een verbinding tussen psychoanalyse, schizoanalyse en humanistiek

Aanzet tot aanvullende existentiële en sociaal-politieke denklijnen
ten gunste van de humanistiek als menswetenschap

Masterscriptie UvH

Auteur: Pascal Leuvenink

Begeleider: prof.dr. H. Kunneman

Meelezer: dr. R. Kaulingfreks

Utrecht, 1 november 2011

Inhoudsopgave

Voorwoord	5
Algemene inleiding	7
Deel I: Klein, Fairbairn, Winnicot	11
Inleiding	13
1. Object, objectrelaties en objectrelatietheorieën	15
1.1 <i>Objectrelaties en regressie</i>	15
1.2 <i>Melanie Klein</i>	16
1.2.1 <i>De paranoïde-schizoïde positie</i>	18
1.2.2 <i>De depressieve positie</i>	19
1.2.3 <i>Analyse</i>	21
1.3 <i>Ronald Fairbairn</i>	22
1.3.1 <i>Oorzaken psychopathologie</i>	23
1.3.2 <i>Analyse</i>	24
1.4 <i>Donald Winnicot</i>	25
1.4.1 <i>Holding</i>	25
1.4.2 <i>True Self en False Self</i>	27
1.4.3 <i>Intermediaire ervaringsruimte</i>	28
1.5 <i>Analyse</i>	29
1.6 <i>Tot slot</i>	30
Deel II: Lacan en Deleuze & Guattari	33
Inleiding	35
2. Van object naar <i>objet petit a</i>	37
2.1 <i>De imaginaire orde, de symbolische orde en het reële</i>	38
2.2 <i>De taal</i>	40
2.3 <i>Verlangen</i>	43
2.4 <i>Van verlangen naar jouissance</i>	45
2.5 <i>Het lacaniaanse subject</i>	47
2.6 <i>Analyse</i>	49
2.7 <i>Tot slot</i>	52

3. Van psychoanalyse naar schizoanalyse	53
3.1 <i>Verlangensmachines</i>	53
3.2 <i>Kritiek op de psychoanalyse</i>	54
3.3 <i>Lacan of Deleuze</i>	56
3.4 <i>Het ontologische verschil</i>	57
3.5 <i>Schizoanalyse</i>	61
3.6 <i>Analyse</i>	64
3.7 <i>Tot slot</i>	66
Deel III: Kwetsbaar vitalisme	67
Inleiding	69
4. Kwetsbaar vitalisme	71
4.1 <i>De existentiële lijn</i>	71
4.2 <i>De sociaal-politieke lijn</i>	74
4.3 <i>Kwetsbaar vitalisme: praktische implicaties</i>	76
4.3.1 <i>De vier lijnen</i>	78
4.3.2 <i>Stage</i>	79
5. Tot slot	83
Samenvatting	85
Literatuur	87

Voorwoord

Mijn speciale dank gaat uit naar mijn scriptiebegeleider prof.dr. Harry Kunneman en meezelezer dr. Ruud Kaulingfreks voor het vertrouwen en de vrijheid die ze me hebben gegeven in de totstandkoming van mijn masterscriptie Humanistiek, afstudeerrichting Kritische Organisatie- en interventiestudies (KOIS). Ik heb dankbaar gebruik gemaakt van hun suggesties en adviezen, waarbij altijd ruimte is geweest voor eigen overdenking en invulling. Verder wil ik mijn geliefde Anne bedanken voor haar steun en taalkundige adviezen. Wanneer ik vast zat, was zij daar om de zaken weer in perspectief te brengen. Als laatste wil ik mijn moeder bedanken voor haar liefde, zorg en belangrijke financiële steun, waardoor het voor mij überhaupt mogelijk is geweest om mij academisch te kunnen ontwikkelen.

Algemene inleiding

Voor u ligt het eindproduct van mijn jarenlange vorming binnen de humanistiek als menswetenschap en ter afsluiting van de mastervariant Kritische Organisatie- en interventiestudies (KOIS). In deze masterscriptie onderneem ik een zoektocht door het landschap van de psychoanalyse (in het bijzonder de objectrelatietheorie van Melanie Klein, Ronald Fairbairn en Donald Winnicott) en aanverwante denkers (Jacques Lacan en Gilles Deleuze & Felix Guattari) die hierop een cruciale kritiek hebben geformuleerd. Door deze kritiek is het psychoanalytische denken in een stroomversnelling geraakt en heeft het zich sociaal politiek kunnen engageren.

De waarde van het psychoanalytische discours voor een humanistische antropologie is nog grotendeels onontgonnen. Dit heeft te maken met het feit dat een notie als ‘het onbewuste’ haaks staat op de van oudsher gekoesterde vrijheid en autonomie van het subject, dat via het existentialisme diep met het humanisme als levensbeschouwing verknoopt is geraakt. Via deze ontologisch levensbeschouwelijke keuze focust het humanisme zich in eerste instantie op de innerlijke werkelijkheidsbeleving van het individu en de wijze waarop deze zich zelfstandig, vrij en verantwoordelijk tot het ‘buiten’ weet te verhouden. De geformuleerde inzichten uit de psychoanalyse weerspreken deze visie.

In mijn scriptie onderzoek ik wat de waarde en kracht is van (onbewust) existentiële en discursief sociaal-politieke invloeden voor de humanistiek als menswetenschap. Mijn interesse gaat uit naar die processen die de zelfredzame noties van het subject in eerste instantie ondermijnen. In deze scriptie streef ik een decentralisering van het subject na, ten gunste van de sociaal-politieke ruimte waarbinnen ‘het subject’ verschijnt als een secundaire gestalte. Het existentialistisch geïnspireerde humanisme laat mijns inziens een groot veld van (onbewust) existentiële en discursief sociaal-politieke inzichten achterwege.

Alvorens bindende uitspraken te kunnen doen, is er grondig theoretisch voorwerk vereist (Deel I en II), waarin deze inzichten op kritische wijze voor het voetlicht worden gebracht. Ik maak een reis door verschillende denkregisters met een toenemende abstractie. In het eerste deel behandel ik de belangrijkste kernconcepten van Klein,

Fairbairn en Winnicot. Dit deel geeft de lezer een indruk van wat er op onbewust existentieel- en intersubjectief niveau kan spelen in de contacten die we met anderen aangaan. De inter- en externalisering van bepaalde objectrepresentaties en de daaraan gekoppelde neurosen staan hierbij centraal. De lezer krijgt in dit deel tevens een globaal overzicht van de denk- en interpretatiewijzen die in de jaren veertig, vijftig en zestig van de 20ste eeuw gewoon waren binnen de klassiek georiënteerde psychoanalyse. In de overgang naar het tweede deel zal het de lezer duidelijk worden dat er binnen de objectrelatietheorie geen verwijzingen te vinden zijn naar de potentiële invloed van sociaal-politieke factoren op het functioneren van de psyche, het gedrag en in de formatie van objecten. Interpretatieve duidingen blijven uiteindelijk beperkt tot de duale relatie binnen de analytische setting, waarbij neurosen grofweg worden teruggeplooid op de oedipale driehoek (kind-vader-moeder).

De psychoanalyticus en filosoof Jacques Lacan oefent vanaf de jaren vijftig een sterke kritiek uit op de psychoanalyse van zijn tijd. Als eerste thematiseert hij de formatie van het ik of ego in relatie tot de taal en de symbolische orde, waardoor hij letterlijk de omringende wereld in het analytische denken binnenbrengt. Daarbij stoot hij, sterker dan wie ook, 'het subject' van zijn troon en vecht hij een radicale decentralisatie van het ik-bewustzijn aan. Om te beginnen is er de taal en de symbolische orde, die het voor de mens mogelijk maakt zichzelf als 'ik', als eenheid in relatie tot de Ander, te denken. Op conceptueel niveau breekt hij alle mythische en funderende gestes open. Hij wordt hierom ook wel de Heidegger in het vakgebied van de psychoanalyse genoemd. Door de lezing van het eerste en het tweede deel van mijn scriptie, wordt het de lezer duidelijk welke revolutie in denken zich in de tijd heeft voorgedaan.

Waar Lacan de omringende wereld in het psychoanalytische gedachtegoed binnenbrengt, intensiveren Deleuze & Guattari dit proces nog eens extra. In *Anti-Oedipus* (1972) formuleren zij, in navolging van Lacan, een kritiek op de gehele psychoanalyse. In tegenstelling tot Lacan, die zich weinig tot niet verliet op politieke uitspraken of consequenties van zijn theorie, positioneren Deleuze & Guattari zich expliciet als sociaal-politieke denkers en diepen dit spoor verder uit. Beiden streven een verschuiving na van psychoanalyse richting schizoanalyse, een alternatief conceptueel instrumentarium

waarbinnen de bewegingen in de sociaal-politieke werkelijkheid definitief als graadmeter van analyse worden genomen.

In het derde en laatste deel formuleer ik onder de noemer 'kwetsbaar vitalisme' aanvullende existentiële en sociaal-politieke denklijnen, ten gunste van de humanistiek als menswetenschap. Een aanzet die zijn gewicht ontleent aan de inzichten uit de eerste twee delen. In dit derde deel zet ik een experimentele koers van analyse uit, gestut door praktische voorbeelden, die uitnodigt tot discussie onder vakgenoten.

Deel I

Klein, Fairbairn, Winnicot

Inleiding

In het eerste deel van mijn scriptie leg ik me toe op een beschrijving van het objectrelationele paradigma. Binnen de objectrelatietheorie wordt op originele wijze gepoogd om onbewuste processen in kaart te brengen die met de binnenkant van ons handelen verkleefd kunnen zijn. De focus op een non-lineaire dynamiek van internalisering, projecties en overdrachtsrelaties binnen de objectrelatietheorie produceert een potentiële rijkdom aan inzichten, die de visie op onszelf en de ander in een nieuw daglicht kan zetten. De nadruk verschuift in deze theorie van het individu richting de wijze waarop deze relationeel is ingebed. Een interpretatiekader waarmee langs het subject heen gedacht wordt en waarbinnen de pijnlijke mechanismen en neurosen die ons handelen van tijd tot tijd of zelfs levenslang bezetten centraal staan. Patronen en fixaties worden binnen de objectrelatietheorie relationeel inzichtelijk gemaakt, waarbij gekeken wordt naar de invloedrijke effecten van afkomst en context. Vanuit humanistisch oogpunt lijkt het me uiterst relevant om ons te buigen over dit soort processen, om het inzicht in en over de mens te vergroten en uit te breiden. Binnen de humanistiek is men echter geneigd om vanuit een ander gezichtspunt naar de mens te kijken, waarbij de nadruk ligt op zelfwetgeving en -vormgeving. Deze focus op zelfbepaling, zelfredzaamheid, verantwoordelijkheid en eigenmacht heeft er mijns inziens voor gezorgd dat het psychoanalytische gedachtegoed nooit werkelijk heeft kunnen doordringen in het curriculum. Het staat immers haaks op vele van deze inzichten, en het tart de aanspraken op vrijheid en autonomie. Het zelf en zijn veronderstelde mogelijkheden staan binnen de humanistiek sterk op de voorgrond, wat ten koste gaat van processen die deze positie in eerste instantie ondermijnen.

Ik wil op deze plaats gezegd hebben dat het me er in deze scriptie niet om gaat 'de dood' van het subject te vieren, te bepleiten, te versterken of uit te breiden. Ik vind dit op geen enkele wijze interessant. Eerder heb ik de intentie om het denken over de mens te intensiveren, om haar kennis en handelingsruimte te vergroten. Mijn scriptie wordt overkoepelend gekenmerkt door een zoektocht naar vrijheid en speelruimte in het aangezicht van processen die dit ondermijnen en tegenwerken, maar ook faciliteren.

In de objectrelatietheorie en in het denken van Lacan en Deleuze & Guattari vind ik krachtige verbindingsmiddelen om deze zoektocht verder uit te werken. Binnen deze drie perspectieven wordt het denken aangaande de mens tot aan zijn verdwijnpunt opgerekt. Juist dit gegeven maakt deze zoektocht interessant en uitdagend. Om nog serieus over de menselijke potentialiteit en kracht na te kunnen denken, dienen we ons van dit subversieve denken rekenschap te geven en het te incorporeren in het toekomstige alternatief dat ik aandraag. Het is niet meer afdoende om ons standvastig bij het bekende op te houden. Een discursieve stap is nodig om in te kunnen zien waardoor onze levens existentieel en sociaal-politiek worden geformeerd. De objectrelationele benadering biedt op existentieel niveau aanknopingspunten om de reactieve micromechanismen in onszelf en de ander in het vizier te krijgen, met name deze micromechanismen, die op intersubjectief niveau een dominante rol kunnen spelen.

In het nu volgende eerste hoofdstuk staan de belangrijkste kernconcepten van Melanie Klein (1.2), Ronald Fairbairn (1.3) en Donald Winnicott (1.4) centraal, om de lezer een meer gedetailleerd beeld en begrip te geven van de inhoudelijke materie waarop een objectrelatietheorie zich richt.¹ Alvorens ik hiertoe overga, is het echter van belang om een aantal begrippen en vooronderstellingen die binnen de objectrelatietheorie een centrale rol spelen op te helderen.

¹ Mijn keuze voor deze drie auteurs komt voort uit het feit dat deze analytici als belangwekkende sleutelfiguren gezien worden in de totstandkoming en ontwikkeling van het objectrelationele paradigma. (Moore & Fine et al. 1995, 445)

1. Object, objectrelaties en objectrelatietheorieën

Om inzichtelijk te maken waar het binnen de objectrelatietheorie om draait, dient ten eerste de term ‘object’ opgehelderd te worden. Binnen de objectrelationele benadering verwijst deze term naar de ander, naar reële personen in de werkelijkheid. (Moore & Fine et al. 1995, 433) De term verwijst in het bijzonder naar die personen die een beslissende invloed hebben – of hebben gehad – op de individuele persoonsvorming, het denken en handelen. (Brenner, 1973, 98) Het hanteren van de term ‘object’ in het spreken over personen klinkt ons heden ten dage misschien vreemd in de oren. Men dient hierbij echter in ogenschouw te nemen dat het binnen de objectrelatietheorie draait om de indruk, om de psychofysische sporen die reële anderen in onze psyche achterlaten. De term ‘object’ verwijst met andere woorden naar geobjectiveerde aspecten van reële anderen (representaties), die in onze psyche rondspoken en ons gedrag begeleiden (bijv. een bestraffende stem). De aard en dynamiek van geïnternaliseerde objecten is binnen de objectrelationele benadering allesbehalve eenduidig en de mogelijke effecten ervan zijn bij iedere persoon verschillend. In die zin heeft elke persoon zijn unieke objectsamenstelling.

Ondanks deze dynamische aard van de term ‘object’, heeft de term binnen de psychoanalytische traditie echter een strak afgebakende betekenisinhoud. De term verwijst primair naar de belangrijkste hechtingsobjecten, respectievelijk de vader en de moeder. (Stroeken, 2008, 138)

1.1 Objectrelaties en regressie

Wat bij de objectrelationele benadering als eerste in het oog springt, is de strak omlinjende betekenis van de term ‘object’, die per definitie naar belangrijke anderen verwijst, met name de vader en moeder. Een opvallend tweede aspect dat kenmerkend is voor de objectrelatietheorie, is de poging om huidige relaties te begrijpen in termen van vroege relaties, waarbij de nadruk ligt op de mentale representaties van zelf en ander – interne objectrelaties – die hun

oorsprong vinden in de vroege moeder-kind relatie.² (Eurelings-Bontekoe e.a. 2009, 205) De moeder-kind relatie wordt daarbij gezien als de meest primaire objectrelatie, binnen de literatuur ook wel gethematiserd als de pre-oedipale fase, waarbinnen het proces van symbiose naar gescheidenheid centraal staat. (Laplanche & Pontalis, 1973, 327-328; Moore & Fine et al. 1995, 452) De pre-oedipale fase gaat vooraf aan de oedipale fase, waarbij de oedipale fase als het sluitstuk van een gezonde ontwikkeling gepercipieerd wordt. (Vandereycken & Van Deth, 2009, 49) In de pre-oedipale fase is de functie van de vader minimaal of zelfs afwezig. Hij representeert pas op een later tijdstip in de ontwikkeling ‘de wet’ of ‘balk’, waardoor het kind leert om gedwongen afstand te doen van zijn symbiotische verlangen naar de moeder. Vader eist als het ware de zelfstandigheid van het kind op.

Het verlangen naar een verloren moederobject blijft echter het hele leven doorwerken, gezien het feit dat elk vinden van een object eigenlijk een terugvinden is. Deze opvatting thematiseert zeer scherp een verondersteld zinstekort, waar ieder van ons ogenschijnlijk aan is overgeleverd met betrekking tot onze wensen en verlangens. Binnen de objectrelationele benadering ligt de vooronderstelling besloten dat het menselijk handelen – vaker dan niet – van regressieve aard is. Herhaling heeft daarbij het primaat boven vernieuwing of verandering. Dit zijn belangrijke noties die we in ons achterhoofd moeten houden bij de volgende paragrafen, die zijn gewijd aan het gedachtegoed van Klein, Fairbairn en Winnicott.

1.2 Melanie Klein

In de beschrijving van de kleiniaanse theorie is het van cruciaal belang om het concept ‘onbewuste fantasie’ (*Phantasy*) nader te verhelderen. (Ogden, 1986, 10) Dit concept weerspiegelt voor Klein de mentale representaties van het instinct. Preciezer uitgedrukt, het is het onbewuste verbindingselement dat instinctieve impulsen omzet in psychische representaties. De onbewuste fantasie structureert op preverbaal niveau het psychische leven van de baby. (Kinet, 1996,

² Deze insteek is te herleiden tot het axioma van Freud waarbij: ‘het vinden van een object eigenlijk een terugvinden is’. (Freud, 1905, 4:97). Dat wil zeggen: onbewust zoekt iedereen (in het heden) naar datgene wat hij/zij kent (uit het verleden).

200) Voor Klein is de onbewuste fantasie de mentale representatie van de drift, en de drift is voor haar per definitie objectzoekend. (ibid.) Het driftmatige wordt in de vroege ontwikkelingsfase van het kind door de fantasie rechtstreeks omgezet in psychische representaties, zonder tussenkomst van de taal of andere organisaties. Dit maakt dat Melanie Klein de intrapsychische denkster bij uitstek is. De werking van de onbewuste fantasie gaat anders gezegd vooraf aan elke vorm van bemiddelde symbolisatie. De driftmatigheid en het daarbij behorende fantasielevens hebben bij Klein het primaat, ten koste van een relatieve veronachtzaming van de impact van de omgeving en de externe realiteit. (Kinet, 2006, 140)

Om dit concept (onbewuste fantasie) op waarde te kunnen schatten, is het van belang om de lezer erop te wijzen dat Melanie Klein zich letterlijk in het ‘innerlijke leven van de baby’ trachtte te verplaatsen. (Ogden, 1986, 24-27) Een baby heeft volgens Klein nog geen enkel besef van zichzelf, de realiteit, de ander of wat dan ook. De baby verkeert in een ongedifferentieerde zijnstoestand. Sensatieregistratie gebeurt zonder tussenkomst van enige vorm van bewustzijn, ik-besef of subjectiviteit: ‘The infant’s thoughts, feelings and perceptions are conceived (...) as constituting things in themselves, events that simply occur.’ (Ogden, 1986, 27). In deze zijnstoestand bestaat er geen buiten of binnen. De baby is louter affect⁴. Merkwaardig genoeg veronderstelt Klein toch dat het kind vanaf zijn geboorte aangeboren kennis bezit. Een instinctief psychologische dieptestructuur is reeds vanaf het begin aanwezig en kennis van de moederborst (het eerste object), van gevaar, liefde en veiligheid horen hier principieel bij. Deze opvatting van een inherent psychologische dieptestructuur bij Klein is quasianaloog aan Chomsky’s concept van linguïstische dieptestructuren. Om taal te kunnen leren is volgens Chomsky een pre-existent selectie- of coderingssysteem vereist waarmee geluiden en klanken in ‘taal’ kunnen worden omgezet. Dit systeem (taalinstinct) is volgens Chomsky inherent aangeboren. (Ogden, 1986, 13)

De werkelijkheidsbeleving van het kind concretiseert zich volgens Klein op basis van primitieve fantasmatische interpretaties. De voedende moeder (als object) wordt door het kind op fantasmatisch

⁴ Affect is letterlijk: ‘aandoening’. (Stroeken, 2008, 14)

niveau ervaren als een instantie die hem of haar plezierige en lichamelijke innerlijke sensaties oplevert. Anders gesteld, in den beginne bestaat de reële, externe, voedende moeder niet. (naar: de Wolf, 1998, 48-49) Wat volgens de Wolf wel bestaat – na het gevoed zijn – is een plezierig welgedaan gevoel, door de fantasie omgezet in een weldoend wezen van binnen. (ibid.) Instinctief zijn er voor Klein twee driftformaties primordiaal: de doodsdrift en de levensdrift (*thanatos* en *eros*). De dood- en levensdrift bepalen vanaf de geboorte de ontwikkeling van de vroegste objectrelaties. De structuur van de onbewuste fantasie wordt door deze duale driftformatie bepaald. (Moore & Fine et al. 1995, 453) Beide instincten of driften worden door het kind op het verzorgende moederobject geprojecteerd. (de Wolf, 1998, 48) In het geval van de doodsdrift gaat dit gepaard met agressieve projecties richting het eerste object (de moederborst). Het gaat hierbij om oraal-sadistische aanvallen. (Kristeva, 2001, 61) In het geval van de levensdrift gaat het om gratificerende projecties van liefde richting het object dat bevrediging schenkt of kan schenken. De moederborst wordt zodoende afwisselend als ‘goed’ of ‘slecht’ gepercipieerd. Een oscillatieproces dat uiteindelijk een splijting in de ervaringswereld van het kind teweegbrengt, waarbij afwisselend het goede object of het slechte object naar binnen of buiten wordt geïntrojecteerd, dan wel geprojecteerd (introjecterende identificatie en projectieve identificatie). Dit oscillatieproces draagt volgens Klein bij aan de prille ego en superego formatie van het kind. (Kristeva, 2001, 62)

1.2.1 De paranoïde-schizoïde positie

De paranoïde-schizoïde positie weerspiegelt voor Klein het vroegste ontwikkelingsstadium van het kind. Het gaat hierbij niet slechts om een fase maar om een positie, dat wil zeggen, om een specifieke configuratie van objectrelaties, angsten en defensies die het hele leven blijven bestaan. (Stroeken, 2008, 147) In de paranoïde-schizoïde positie bestaan enkel partiële objectrelaties, daar het kind nog niet in staat is om iets of iemand als een ‘geheel’ te percipiëren. (de Wolf, 1998, 43) Tevens worden de objectrelaties binnen deze positie gekenmerkt door een of/of structuur (of goed of slecht) in plaats van en/en. (de Wolf, 1998, 44) Onderliggend speelt de werking van de dood- en levensdrift een dominante rol binnen deze positie.

In de eerste fase van de ontwikkeling is het ego rudimentair, fragiel, gefragmenteerd en in constante vervloeiing met zijn omgeving. (de Wolf, 1998, 44; Elliott, 1994, 76) Deze diffuse toestand roept bij het kind ondraaglijke angstgevoelens op (vernietigingsangst). Deze zijnstoestand is mede het resultaat van directe frustratieprocessen (het uitblijven van driftbevrediging), waarbij het kind zich in een positie van primordiale hulpeloosheid geworpen ziet. Een ervaring die primitieve paniek (primaire) en woede (secundaire) in het kinderlichaam teweegbrengt. Onder de werking van de doodsdrijf tracht het jonge kind zich tegen deze vernietigingsangst te verzetten en zich te handhaven middels het externaliseren van deze angst op het primaire deelobject via oraal-sadistische aanvallen. Deze angstreductie-strategie werkt echter kortstondig. Het moeder-object krijgt hierdoor immers een kwade glans, daar het nu de geprojecteerde componenten bevat van de narcistische woede van het kind. De angst slaat weer terug op het kind, in de vorm van een (deel)object dat hem achtervolgt. (Elliott, 1994, 76)

In zekere zin bestaan er voor het kind dus twee moeder-objecten: de geliefde moeder die bevredigt en de gehate moeder die frustrereert. Het oorspronkelijke moederobject wordt immers gesplitst in een goed en een slecht object. (de Wolf, 1998, 44) Onder de werking van de levensdrijf probeert het kind via slijting het goede, ideale object in zichzelf te behouden en te koesteren en het slechte deelobject te verwerpen. Projectie en introjectie worden ingezet om de goede en slechte objecten zo ver als mogelijk uit elkaar te houden. (de Wolf, 1998, 45) Dit imaginair gewilde equilibrium wordt echter voortdurend bedreigd door de insisterende terugkeer van het achtervolgende deelobject. Vandaar dat de overheersende angst in deze fase door Klein als *paranoïde* wordt gekenschetst, en dat het daarop volgende mechanisme van slijting als *schizoïde* wordt gekenmerkt. (de Wolf, 1998, 45)

1.2.2 De depressieve positie

In de paranoïde-schizoïde positie hebben we kunnen zien dat het jonge kind zijn wereld beheersbaar probeert te maken middels processen van splitsing, door het goede van het slechte te scheiden. Het prille ego is versplinterd. Binnen- en buitenwereld zijn gefragmenteerd. In deze positie heerst met name de angst voor vernietiging door slechte

deelobjecten. (de Wolf, 1998, 46) Vanaf de vierde levensmaand van het eerste levensjaar ontwikkelt het kind echter steeds meer het vermogen om ‘gehele’ objecten te internaliseren en te percipiëren. (Greenberg & Mitchell, 1983, 125) Dit vermogen markeert een belangrijke verschuiving in het psychische leven van het kind. Het kind leert gaandeweg om de gespleten percepties van het moederobject te integreren. De moeder wordt daardoor steeds meer als een geheel waargenomen, als een persoon met zowel goede als slechte kenmerken. (Greenberg & Mitchell, 1983, 125) Het kind gaat volgens Klein ervaren dat de ideale objecten en zijn eigen liefdevolle impulsen sterker zijn dan de slechte objecten en zijn eigen agressieve impulsen. (de Wolf, 1998, 46) Het ego wordt sterker en de angst en paranoia nemen meer en meer af: ‘Provided there is a predominance of good experience over bad experience, the ego gradually *gains* in strength, as the threat of the bad object diminishes.’ (Elliott, 1994, 79) Dit betekent dat de achtervolgende en geïdealiseerde objecten niet langer aan roekeloze splijtingsmechanismen onderhevig zijn. Goed en slecht kunnen steeds vaker naast elkaar bestaan. Deze tendens tot psychische integratie maakt de overgang mogelijk van een partiële objectrelatie (de borst, ogen, handen) naar een complete objectrelatie (de reële persoon). De constructie van de moeder tot een onafhankelijk object is cruciaal voor de depressieve positie en voor een gezonde organisatie van de psyche, aldus Klein. (Elliott, 1994, 80)

In tegenstelling tot de vernietiging- en achtervolgingsangst in de paranoïde-schizoïde positie met de daaraan gekoppelde oraal-sadistische aanvallen, verplaatst de angst zich in de depressieve positie richting schuldgevoelens en gevoelens van onmacht in het aangezicht van de zorgdragende ander. (Moore & Fine et al. 1995, 453) Dankzij het psychische integratieproces komt het moederobject los van het kind te staan. Het besef van de tussenruimte en de zelfstandigheid van de ander veroorzaken in het kind gevoelens van innerlijke ambivalentie, verdriet, angst en onmacht ten opzichte van het nu verloren object. Het paradijs is verloren en wel voorgoed. (de Wolf, 1998, 46) Dit verlies wordt door het kind omgezet in schuldgevoelens ten opzichte van het verloren goede object, alsof hij dit object zelf zou hebben vernietigd: ‘(...) the feeling of losing the good object is buttressed by a feeling of guilt over having destroyed it by assimilating it: “a characteristic depressive experience” originates from the “sense

that he has lost the good object through his own destructiveness.’ (Kristeva, 2001, 76) Introjectieve processen nemen toe om deze gevoelens van schuld en onmacht onder controle te krijgen. (de Wolf, 1998, 46) Een melancholiek superego begint te ontstaan. De depressieve positie kenmerkt zich door rouwarbeid en het doorwerken van depressieve angsten ten aanzien van het verloren object. (Ogden, 1986, 75) Het kind heeft het gevoel de moeder schade te hebben berokkend en tracht middels ‘reparatie’ zijn vroegere destructieve neigingen ten aanzien van dit liefdesobject goed te maken en te herstellen. Het schuldgevoel ontstaat mede doordat het kind zich realiseert dat zijn haat op dezelfde persoon wordt geprojecteerd als de persoon die hij liefheeft. (Kinet, 1996, 205)

Afsluitend is het van belang om nogmaals te benadrukken dat het hier om twee verschillende posities gaat. De intrede in de depressieve positie betekent dus niet dat de paranoïde-schizoïde positie is afgesloten. In het leven van het jonge kind, maar ook in dat van de volwassene, spelen beide posities een rol en ze komen vermengd voor. De volwassene staat met andere woorden ‘tussen’ beide posities in (schommeling) en actualiseert deze, afhankelijk van de relaties die hij had, heeft en opnieuw aangaat. Toch is het zeker dat de depressieve positie in een gezonde ontwikkeling de overhand krijgt: ‘Normaal/neurotisch is dat men overwegend, maar zeker niet exclusief, in de depressieve positie verkeert.’⁵ (Stroeken, 2008, 54)

1.2.3 Analyse

Deze wat meer technische verhandeling over Melanie Klein laat zien dat het axioma van het ‘zijnstekort’ op meerdere niveaus doorwerkt. Een zeker gemis is leidend in de verlangensboog van het kind zowel als in die van de volwassene. De paranoïde-schizoïde positie wordt – structureel – gekenmerkt door de oscillerende zoektocht naar een verloren gegaan object (de moeder). Op krampachtige wijze zet het kind zich in om het goede object te bewaren en om het slechte object van zich af te stoten, te verwerpen. Een hardnekkige fixatieve dynamiek die een oneindige achtervolgings- en splijtingsmachine in gang zet die zo kenmerkend is voor de paranoïde-schizoïde positie.

⁵ In het geval van borderlinepatiënten, psychotici, manisch depressieven en schizofrenen overheerst met name, of zelfs exclusief de paranoïde-schizoïde positie.

Alle neurotische problematiek vloeit als het ware voort uit een niet te verdragen *tekort*. Niet voor niets stelt men binnen het kleiniaanse denken dat ‘het paradijs voorgoed verloren is’ (de Wolf, 1998, 46). De hang naar dit veronderstelde paradijs blijft in ons doorwerken. Middels deze interpretatie wordt discursief de kiem gelegd voor een psychologische zondeval, waarbinnen verdriet, schuld en schaamte domineren. De interne structuur van de depressieve positie is daar het expliciete voorbeeld van. Doorheen het kleiniaanse denken resoneert anders gezegd een christologisch discours dat alle relaties, uitingen, verlangens en betekenissen schraagt die we als mens tentoon kunnen spreiden. Een reactief vangnet dat over ons verlangen heen hangt, het virtueel formeert en in banen leidt. Een discursieve interpretatieslag die, zoals we zullen zien, ook is terug te vinden in het denken van Fairbairn.

1.3 Ronald Fairbairn

Het denken van Ronald Fairbairn (1954) is sterk geworteld in het kleiniaanse denken. Toch zijn er fundamentele punten waarop hij Klein bekritiseert. (de Wolf, 1998, 50) In mijn beschrijving van Fairbairn’s denken betrek ik me met name op deze kritische punten.

Als belangrijke eerste stap stond Fairbairn een herziening voor van de klassieke libidotheorie, zoals deze door Freud is omschreven. De totale psychische activiteit heeft volgens Freud tot doel om onlust te vermijden en lust te genereren. Het functioneren van het onbewuste zou volgens dit (lust)principe geschieden, aldus Freud. (Stroeken, 2008, 118) Het doel van alle impulsen is het reduceren van lichaamsspanning. Een spanningsreductie die inherent een lusteffect oplevert. (Greenberg & Mitchell, 1983, 154) Objecten zijn binnen deze interpretatie enkel interessant wanneer ze een bepaalde spanning opheffen of verminderen (lust).

Fairbairn keert deze middel-doel relatie om. Lust is volgens hem niet het ultieme doel van de driftimpuls, maar het middel. Het uiteindelijke doel is gericht op het relationele contact met de ander: ‘Pleasure is not the endgoal of the impulse, but a means to its real end – relations with another.’ (ibid.) Middels zijn herziening van de klassieke libidotheorie en de omkering van het lustprincipe maakt Fairbairn de weg vrij voor een alternatieve visie op wat mensen motiveert en beweegt. Het gaat Fairbairn niet om een reductie van spanning, maar

om de ontwikkeling van bevredigende relatiepatronen. Drift wordt vervangen door objectrelationele betrokkenheid. (de Wolf, 1995, 51-52)

In tegenstelling tot Klein schrapte Fairbairn de doodsdrijf en hij betwijfelt het bestaan van ingeboren agressie-impulsen als manifestaties van deze doodsdrijf.⁶ Agressie is volgens Fairbairn geen primaire motivationele factor, zij is secundair. (Moore & Fine et al. 1995, 454) Ook het primaat van de onbewuste fantasie krijgt bij Fairbairn een secundair karakter. Het zijn beide substituut-reacties op het falen of uitblijven van daadwerkelijk contact met anderen (deprivatie, frustratie). (Greenberg & Mitchell, 1983, 174-175) Eenzelfde substituut-visie heeft Fairbairn ten aanzien van het proces van internalisering en externalisering. Ook dit zijn voor hem niets anders dan secundaire defensieve strategieën of pathologische reacties. De vorming van interne of externe objecten is het noodlottige resultaat van pijnlijke voorvallen binnen een reële relatie, ten gevolge waarvan het kind zijn toevlucht neemt in de fantasie: het construeren van goede en slechte interne objecten ter compensatie.⁷

1.3.1 Oorzaken van psychopathologie

Een ander belangrijk verschil met Klein betreft de opvatting over de oorzaak van psychopathologie bij mensen. De wortel van het kwaad is volgens Melanie Klein bij de mens instinctief ingeschreven. (Greenberg & Mitchell, 1983, 177) De menselijke constitutie is van oorsprong verdorven. Ze staat onder het gezag van de doodsdrijf. Het

⁶ Van Fairbairn wordt om deze reden dan ook gezegd dat hij afscheid neemt van het 'Es', dat wordt geleid door het primaire proces en het lustprincipe. (Moore & Fine et al. 1995, 455)

⁷ Met betrekking tot 'het ego' en 'ego-formatie' hanteert Fairbairn eenzelfde compensatie- of substitutiepatroon. Voor Fairbairn bestaat het ego reeds vanaf de geboorte. Het is van nature 'vol', een dynamische structuur met een eigen autonomie. (Greenberg & Mitchell, 1983, 163; de Wolf, 1998, 51) Dit ego is van binnenuit bezet met libidineuze energie die primair 'relationeel' gericht is op de externe realiteit. Bij Fairbairn behoudt het ego zijn volheid in het geval van (volledige) relationele gratificatie. Pas door toedoen van (relationele) deprivatie en frustratie ontstaan barsten en mutaties in dit ego. Ter compensatie trekt het ego zich terug op gefantaseerde innerlijke objecten, om de sensatie van volheid fantasmatisch te bewaren. (Greenberg & Mitchell, 1983, 163)

grootste dilemma voor het kind in beide posities⁸ is het onder controle krijgen van zijn eigen agressie-impulsen via ‘splitsing’ of middels ‘reparatie’, met behulp waarvan het kind zijn gefantaseerde wandaden probeert goed te maken (schuldreductie). Voor Fairbairn ligt dit compleet anders. Psychopathologische problematiek is primair terug te voeren op het tekortschieten van de moeder, of anderszins inadequaat ouderschap (contactdeprivatie). (Greenberg & Mitchell, 1983, 176) Inadequaat ouderschap beschadigt en bedreigt de integriteit van het ego, aldus Fairbairn. Angst is bij Fairbairn hoofdzakelijk verbonden met gevoelens van verwerping en des-acceptatie. Het ego stelt alles in het werk om de relationele band te herstellen, te herinstalleren of te beschermen, zo niet reëel, dan toch fantasmatisch om de angst in relatie tot deprivatie op afstand te houden.

1.3.2 Analyse

Zoals in de bovenstaande paragrafen is te vernemen, ligt de belangrijkste bijdrage van Fairbairn in het feit dat hij radicaal afstand neemt van het freudiaanse driftmodel. Een model waar Klein nog sterk aan vasthoudt. In de afwijzing van dit driftmodel – richting een strikt relationeel structuurmodel – ligt de kiem van praktisch alle deviaties die Fairbairn inbrengt ten opzichte van het kleiniaanse denken. Ondanks deze significante deviaties, wordt zijn theoretische raamwerk discursief door een gelijksoortige reactieve structuur begeleid, zoals we bij Klein hebben kunnen ontwaren. In het geval van Fairbairn begeleidt een imaginair ideaal van volheid achterlangs iedere denk- en interpretatieslag die wordt gemaakt. Een volheid die hypothetisch gezien bewaard zou blijven, in het geval van complete gratificatie (lees: symbiose). Een veronderstelde idylle waaraan in deze wereld nooit meer tegemoet kan worden gekomen. Het ontstaan van barsten, gaten en mutaties in deze volheid zijn onvermijdelijk. Hoe hard een mens ook probeert om deze gaten te dichten, hij zal altijd tekortschieten. Een volheid die bij wijze van spreken al met het afknippen van de navelstreng een flinke deuk oploopt, en die in het verdere leven meer en meer gekwetst raakt door diverse deprivatie- en frustratieprocessen. Het enige wat ons nog rest is fantasmatische

⁸ Beide posities, respectievelijk de paranoïde-schizoïde positie en de depressieve positie.

substitutie en compensatie voor dit niet te repareren gemis. Ook bij Fairbairn is het paradijs voorgoed verloren. De mens verlangt in de reële wereld vergeefs terug naar zijn veronderstelde volheid (= regressief verlangen). Met andere woorden, niets in deze wereld bevredigt echt.

Als alternatieve interpreet binnen de objectrelatietheorie wil ik op deze plek het denken van Donald Winnicot ten tonele brengen. In zijn theorie vind ik de eerste aanknopingspunten voor een denken dat voorbij een primordiaal gemis of zijnstekort reikt en waarbinnen vitaliteit geaffirmeerd wordt als een structurerend principe. Zijn visie tart, zoals we zullen zien, de reactief-discursieve basisprincipes die nog steeds op dominante wijze doorwerken in het denken van Klein en Fairbairn.

1.4 Donald Winnicot⁹

Voor Winnicot zijn in zijn denken twee personen van belang geweest: Freud en Klein. (Greenberg & Mitchell, 1983, 201) Al nam hij beide denkers niet als zijn absolute vertrekpunt, hij zag zijn bijdrage het liefst als een continuering van beiden. (ibid.) Winnicot was kritisch richting Fairbairn als het gaat om zijn radicale afwijzing van het freudiaanse driftmodel. Hoe paradoxaal ook, het denken van Winnicot opereert volledig binnen het relationele structuurmodel, zoals ingezet door Fairbairn. (Greenberg & Mitchell, 1983, 201; Moore & Fine et al. 1995, 455) Zelf heeft Winnicot zijn relatie tot Fairbairn echter nooit geëxpliciteerd. (Moore & Fine et al. 1995, 455) Winnicot richt zich in zijn denken specifiek op de ontwikkeling en vorming van het zelf en de subjectieve zelfbeleving. Een ontwikkelingsgeschiedenis die hij afmeet aan de wijze waarop de relatie tussen moeder en kind is verlopen. (ibid.)

1.4.1 Holding

Net als Fairbairn gelooft Winnicot niet in aangeboren agressie en in het postulaat van de doodsdrift. Er bestaat voor hem evenzeer geen onbewuste fantasieformatie. Haat en afgunst zijn voor hem eerder reactieve producten, namelijk als een gevolg van verstoringen of

⁹ Samen met Michael Balint e.a. behoorde hij tot de ‘*independent group*’ of ‘*middle group*’, een interne subdivisie binnen de *British Psychoanalytic Society*.

tekorten in de omgeving.¹⁰ (Kinet, 2006, 140) Het kind is niets zonder zijn moeder. Het is compleet afhankelijk van haar zorg om te kunnen overleven. Een gezonde zelfontwikkeling is voor Winnicot afhankelijk van een moeder die ‘goed genoeg’ is. (de Wolf, 1998, 53)

Winnicot poneert als eerste het begrip ‘*holding*’ dat verwijst naar de onvoorwaardelijke waardering van de verzorgende ouder ten opzichte van het kind. *Holding* verwijst daarbij naar het veilig vasthouden en het met bewuste aandacht begeleiden van zijn of haar (kind) ontwikkeling en de bevrediging van wensen en behoeften (voedsel, aanraking, houvast, liefde). Als de periode van *holding* ‘goed genoeg’ verloopt, ontwikkelt het kind, aldus Winnicot, het vermogen om een *True Self* te ontwikkelen. (Kinet, 2006, 141) Een moeder die goed genoeg is, past zich volgens Winnicot actief aan de behoeften van haar kind aan: ‘In eerste instantie zo totaal mogelijk, daarmee het kind de illusie gunnend dat hij het centrum van de wereld is.’¹¹ (de Wolf, 1998, 54). Nu zijn er natuurlijk altijd tekorten te bespeuren in de *holding environment*. Tekorten die het kind in eerste instantie moeilijk te verdragen vindt. Dit onvermijdelijke tekortschieten roept vroeg of laat ‘narcistische woede’ op.

Net zoals bij Klein bestaan er voor Winnicot aanvankelijk twee afzonderlijke moeders: de frustrerende moeder die agressief wordt bejegend in geval van deprivatie, en de bevredigende moeder die het kind een gevoel van continuïteit verschaft. (de Wolf, 1998, 54) De *holding* functie van de moeder is onontbeerlijk bij het incasseren en verdragen van de agressieve impulsen van het kind. Moeder staat het kind bij, onder alle omstandigheden (onvoorwaardelijk). De moeder die goed genoeg is, begeleidt het kind in het proces van de illusie van almacht, naar het kunnen omgaan met reële, frustrerende objecten. (de Wolf, 1998, 54) Het kunnen uithouden van frustratie is voor Winnicot namelijk een belangrijke vaardigheid om uit te kunnen groeien tot een zelfstandig subject. Frustraties tarten de almachtsfantasieën van het kind. Middels *holding* wordt het kind de kans geboden deze krenkingen te verdragen en om langzaamaan het besef te ontwikkelen

¹⁰ Middels deze ‘relationeel-contextuele’ standpunten wordt meteen duidelijk dat Winnicot en Fairbairn in de basis veel met elkaar gemeen hebben.

¹¹ Zie in dit verband ook Kinet: ‘Op die manier (*holding*) wordt het kind gevoed met een illusie van imaginaire almacht die toelaat goddelijke/majesteitelijke momenten te beleven en enigermate de schepper van de wereld te zijn.’ (Kinet, 2006, 141)

dat hij niet goddelijk is, maar menselijk. Het kind begint stap voor stap in te zien dat zijn macht beperkt, eindig en kwetsbaar is. Dat de moeder onvermijdelijk tekort zal schieten in de bevrediging van zijn wensen en verlangens: ze is niet totaal beschikbaar, ze heeft ook een eigen leven.

1.4.2 *True Self en False Self*

Wanneer de moeder op het gebied van *holding* in gebreke blijft, werkt dit op negatieve wijze door in de ontwikkeling van het kind. Slechte *holding* wekt niet specifieke traumata op in de kinderlijke psyche.¹² (Moore & Fine et al. 1995, 456) In het geval van niet-toereikende *holding* wordt in het kind een basaal verdedigingsmechanisme geactiveerd, overeenkomstig met wat Klein ‘splijting’ noemt.¹³ Bij Winnicot brengt splijting uiteindelijk een intern onderscheid teweeg tussen het *True Self* en het *False Self*.

Het *True Self* vindt bij Winnicot zijn oorsprong in het organisme zelf; ze is primair en niet reactief. (de Wolf, 1998, 56) Ze verwijst kortweg naar een oorspronkelijk creatieve levenskracht. De moeder die goed genoeg is, faciliteert op positieve wijze de vorming en het tot wasdom komen van het *True Self* (middels *holding*). De moeder die niet goed genoeg is, stimuleert in het kind een reactief en aanpassend *False Self*.¹⁴ Het *True Self* trekt zich, in het geval van intensieve of minder intensieve deprivatie of dwang, terug in een innerlijke fantasiewereld. Het *True Self* slaat daarmee naar binnen toe. Het verwordt tot een innerlijk object, dat wordt omheind door de aanmaak van een *False Self*, dat zich schikt naar de eisen van de buitenwereld.

¹² De traumata zijn ‘niet specifiek’, daar de effecten van verwaarlozing, deprivatie, dwang, negatie of vijandigheid in talloze (non)-acten en toenaderingen verscholen kan liggen. De effecten van bepaalde deprivaties of negaties (intensiteit) op de kinderlijke psyche is sterk afhankelijk van de contextuele constellatie waarin het kind is opgenomen, gekoppeld aan het strikt singuliere vermogen van het kind (fysiek, neurologisch) om bepaalde stressoren te kunnen verdragen.

¹³ Het moge duidelijk zijn dat er voor Winnicot geen perfecte *holding environment* bestaat. Er zijn altijd ervaringen van tekort en ontoereikendheid. Afhankelijk van de deprivatie-intensiteit en frequentie zullen verdedigingsmechanismen zich sterker of minder sterk opwerpen.

¹⁴ Let op: elke individuele moeder is op haar eigen specifieke manier zowel goed genoeg als niet goed genoeg. Interne splijting (de opdeling van de zelfervaring in een *True Self* en een *False Self*) is met andere woorden onvermijdelijk.

Het *False self* dient daarbij als bescherming van het (zwakke of minder zwakke) *True Self*.^{15 16} (de Wolf, 1998, 56)

1.4.3 Intermediaire ervaringsruimte

Met ‘intermediaire ervaringsruimte’ duidt Winnicot de ruimte aan tussen de binnenwereld en de buitenwereld. (Stroeken, 2008, 101) Een brug tussen fantasie en realiteit.¹⁷ Deze tussenruimte maakt het voor een kind mogelijk om de binnen- en buitenwereld gescheiden te houden en toch met elkaar in contact te brengen. (de Wolf, 1998, 55) Een ruimte die door volwassenen getolereerd en gefaciliteerd wordt en waarbinnen het kind het proces van symbiose naar zelfstandigheid creatief kan voltrekken. Hierbij zijn in eerste instantie transitionele objecten van belang. Dit zijn objecten die op de grens liggen van het subjectieve en het objectieve. (ibid.) Voorbeelden hiervan zijn: het duimen, een teddybeer of een lapje stof; objecten die voor het kind van belang zijn in het beheersen en controleren van zijn emoties en het reduceren van angstgevoelens. De intermediaire ervaringsruimte is in eerste instantie een speelruimte waarbinnen het kind zichzelf oefent in de omgang met de weerbarstigheden en beperkingen van reële objecten, net zolang totdat de betekenis van het transitionele object vervaagt en uiteindelijk wordt afgedankt. (ibid.) Transitionele objecten worden zodoende niet geïnternaliseerd, aldus Winnicot.

De intermediaire ervaringsruimte blijft het hele leven actief en is een potentiële bron van creativiteit en spel. Het is een vitale ruimte van vrije symbolisatie en plasticiteit. Ze is niet per definitie een ruimte

¹⁵ In het geval van een permanent slechte *holding environment* wordt het *True Self* als het ware in de kiem gesmoord (mortificatie). Een goede *holding environment* bewerkstelligt uiteraard het omgekeerde.

¹⁶ Kenmerkend voor persoonlijkheden die door een *False Self* gedomineerd worden, is het fenomeen zelfverloochening (reactieve bescherming) in relatie tot een dwingende buitenwereld, waardoor de persoon het contact kwijtraakt met de eigen wensen en verlangens. (de Wolf, 1998, 56) De primaire focus van het handelen richt zich daarbij op het bevredigen en het zich aanpassen aan de wensen en verlangens van de ander. (ibid.)

¹⁷ De term ‘realiteit’ verwijst bij Winnicot niet naar iets dat onafhankelijk van de perceptie bestaat: ‘The term reality is not used to denote something independent of one’s processing of perception, since even at our most “realistic,” we organize, and in that sense create, our perceptions according to our individual psychological schemata. The term reality is used here to refer to that which is experienced as outside of the realm of the subject’s omnipotence.’ (Ogden, 1986, 216).

waarbinnen compensatie centraal staat. Dit is echter ook niet uitgesloten. Overgangsobjecten kunnen in het begin, en ook later, een compensatie zijn voor een verloren moederobject. (ibid.) Winnicot breekt echter met de vanzelfsprekende overtuiging dat elk nieuw object per definitie een hervinden impliceert. Het kind of de mens is bij Winnicot immers van nature affirmatief ingesteld. Het wil de wereld actief onderzoeken vanuit een neutrale nieuwsgierigheid. ‘Het vinden van een nieuw object’ is potentieel gelijk aan ‘het vinden van een nieuw object’, zonder consequenties. Dit sluit voor Winnicot echter niet uit dat ‘het andere’ of ‘het nieuwe’ tegelijkertijd ook angst kan oproepen, waardoor een kind in eerste instantie geneigd is zich terug te trekken. Bij Winnicot is de angst en het zich terugtrekken nooit definitief. Er is altijd experimentele ruimte waardoor de wereld in een ander daglicht kan komen te staan. Een ruimte die voor een zeer belangrijk deel gekoesterd en gefaciliteerd dient te worden in een *holding environment* die goed genoeg is.

1.5 Analyse

In het geval van Winnicot blijft het tekort weliswaar persisteren, toch geeft hij er een andere wending aan. Voor Winnicot bestaat er geen primordiaal zijnstekort (Klein, Fairbairn). Het tekort wordt pas geïnstalleerd wanneer er verstoringen en barrières optreden in de *holding environment*. Winnicot postuleert als enige vanaf het begin een creatief affirmatieve levenskracht, die met behulp van toereikende *holding* de ontwikkeling van het *True Self* mogelijk maakt. Het *False Self* is bij Winnicot louter een secundair effect van dwang- en frustratieprocessen uit de omgeving. Afhankelijk van de mate waarin het kind slechte of goede zorg ontvangt, komt dit *False Self* op de voor- of achtergrond van de persoonlijkheid te staan. Ze weerspiegelt een extern geëffectueerd verdedigingsmechanisme waarmee het *True Self* in bescherming wordt genomen tegen nijpende invloeden van buiten. Ook de vitaliteit van de intermediaire ervaringsruimte kan hieraan worden afgemeten. Onder offensieve druk of door beknotting kunnen er blokkades in het creatieve potentiaal optreden, waardoor deze steeds meer gereactiveerd raakt. De intermediaire ervaringsruimte is dan niet meer het toneel van creativiteit of rijke verbeelding, maar eerder een fantasieloze leegte die rondom het bewustzijn hangt.

In de theorie van Winnicot vind ik de eerste aanknopingspunten voor een denken dat voorbij een primordiaal zijnstekort uitreikt en waarbinnen vitaliteit geaffirmeerd wordt als een structurerend principe. Het belang van differentie komt bij Winnicot op gelijke voet te staan met het principe van herhaling. Objecten worden bevrijd van hun strikt regressieve inhoud richting progressie.

1.6 Tot slot

Winnicots introductie van vitaliteit als een leidend principe in het leven van mensen, markeert een belangrijke wending in het denken over objectrelaties en in de duiding van menselijk gedrag. Winnicot voegt een extra dimensie toe naast de dominant regressieve invulling van verlangen en gedrag, zoals wordt voorgestaan door Freud, Klein en Fairbairn. Belangrijk om op te merken is, dat ik beide gedragsformaties honoreer, als structuren waar ons verlangen en gedrag door bezet kan zijn. Of het menselijke verlangen van oorsprong productief dan wel reactief van aard is, vind ik een ontologische keuze waar ik minder waarde aan hecht.¹⁸ Zeker, gevoelsmatig trekt een vitalistische interpretatie van het verlangen meer mijn aandacht. Ze representeert vrijheid, fluctuatie en brengt het vermogen van existentiële transformatie in beeld. Een aantrekkelijk interpretatieveld waar we met graagte in vertoeven, daar het ons potentiële macht en kracht geeft. Toch denk ik dat we niet al te snel of te luchtig, over het tekort heen moeten stappen. Kwesties als ‘neurose’, ‘fixatie’, ‘regressie’, ‘psychofysisch lijden’, ‘ziekte’ en ‘dood’ confronteren ons onvermijdelijk met een balk van eindigheid, van potentiële en noodzakelijke onmacht in relatie tot *de wil tot leven*. Ik wil daarom inzetten op een kwetsbaar vitalisme (zie deel III), waarin gezondheid wordt afgemeten aan de wijze waarop een mens in staat is zichzelf rekenschap te geven van – en weet te anticiperen op – de eindige dimensies en reactieve mechanismen die in ons denken en handelen kunnen doorwerken. In het domein van de levenskunst wordt dit alles nog te vaak atomistisch doordacht, als een zonderling project

¹⁸ We zullen zien dat Deleuze & Guattari, net als Winnicot, zich op hun manier uitspreken voor een ‘productief-affirmatieve’ interpretatie van het verlangen, boven een reactieve invulling ervan. Het verlangen is voor Deleuze & Guattari van oorsprong *niet* reactief, maar raakt gereactiveerd (vervalst) onder invloed van molaire assemblages en neurotische coderingen binnen de socius.

van quasi-Sartreanse subjecten. Een serieuze opening naar existentieel onbewuste processen en de doordinking van invloedrijke macht- en socialisatieprocessen blijft afwezig.

Als lezer heeft u in het voorgaande een eerste impressie aangetroffen van wat er existentieel onbewust allemaal kan spelen en welke reactieve discoursformaties kunnen doorwerken in ons schijnbaar transparante handelen en gedrag. Deze objectrelationele beschrijvingen betrekken zich echter louter op het microniveau van intersubjectieve relaties. Er zijn geen openingen te vinden naar de invloed van sociaal-politieke factoren die discursief in ons handelen kunnen doorsijpelen. Om deze dimensie recht te doen, dienen we een stap buiten het objectrelationele paradigma te zetten. In het denken van Lacan en Deleuze & Guattari vind ik denklijnen om aan deze wens tegemoet te komen. In het tweede deel van mijn scriptie staat hun denken centraal en ik ga op zoek naar vitale knooppunten waarmee rekenschap gegeven kan worden van het invloedrijke sociaal-politieke veld

Deel II

Lacan en Deleuze & Guattari

Inleiding

In het eerste deel stond ik uitgebreid stil bij de objectrelationele benadering, een dynamische theorie met betrekking tot de aard en invloed die 'objecten' in ons dagelijks leven kunnen uitoefenen. De betrokken mechanismen van vervorming, internalisatie, externalisatie, projectie en overdracht kunnen op existentieel niveau interessante interpretatieve inzichten teweeg brengen aangaande de wijze waarop we over onszelf en anderen nadenken. Met name deze structuur acht ik levensvatbaar in de objectrelatietheorie. Wat ik minder levensvatbaar acht is de eenduidige fixatie van de term 'object' als een directe verwijzing naar een (verloren) moeder of vader, of anderszins familiale invulling. Ook zet ik een groot vraagteken bij het ontologische postulaat van een op alle niveaus doorwerkend zijnstekort en bij de inherent regressieve duidingen van het intermenselijk handelen. Op deze plek wil ik benadrukken dat ik, ondanks mijn geuite kritiek, deze reactieve formaties niet geheel afwijs. Ik wijs enkel de onwrikbare finaliteit van dit denkspoor af. De term 'object' wil ik ontdoen van zijn strikt familiale invulling en ik wil het zijnstekort de ontologische stelligheid ontnemen waarmee ze wordt geponeed. Beide begrippen dienen geneutraliseerd en ontbonden te worden. Er dient een verschuiving plaats te vinden richting productiviteit en vitaliteit van het verlangen, zonder de dimensie van het tekort te onderschatten en er dient op een meervoudige wijze met de term 'object' te worden omgesprongen. Als laatste punt dient de focus op existentiële nabijheid binnen de objectrelatietheorie te worden opengeboken. We dienen de dynamiek van 'de wereld' in ons denken binnen te brengen. In dit tweede deel zoek ik naar ankerpunten voor deze drievoudige verschuiving in het denken van Lacan en Deleuze & Guattari.

2. Van object naar *objet petit a*

De wens is uitgesproken. De term ‘object’ dient ontsloten te worden richting meervoudigheid. De wijze waarop men binnen de objectrelationele benadering nadenkt over de invulling van de term ‘object’ kenmerkt zich door een zekere fixatie. Haar structurele inhoud is vanaf het begin bepaald: ze is per definitie familiaal. Daarnaast worden processen als internalisatie en externalisatie achterwaarts gekleurd door een nostalgisch verlangen naar een verloren ‘moederobject’ – een symbiotische fantasie – waarin al het goede ligt opgebaard. In het denken van Klein en Fairbairn zagen we deze denktrant duidelijk terug. Bij Winnicott kregen we al wat meer speelruimte in het nadenken hierover. Een primordiaal zijnstekort thematiseert hij niet. De ervaring van tekort is bij hem louter het effect van frustraties op het niveau van het begeren en interacteren, of als het gevolg van reactieve dwang, uitgeoefend door de omgeving. Daarbij staat bij Winnicott het tekort in een wezenlijke relatie tot eindigheid, als constitutieve dimensie waartegen onze almachtsfantasieën te pletter slaan. De intrinsieke koppeling tussen tekort en eindigheid beschouw ik als een vruchtbaar alternatief om vanuit verder te denken.

Doch, middels een bespreking van het lacaniaanse denken komen we in een geheel ander register terecht dan waar we ons tot nog toe in hebben begeven. Met de introductie van Lacan komen we in de metapsychologie terecht, waarbinnen interne psychische processen, geactualiseerde neurosen en objectrepresentaties een secundaire rol spelen. De lacaniaanse psychoanalyse vertrekt vanuit een *ex-tiem* gezichtspunt.¹⁹

We hebben gezien dat de term ‘object’ binnen de objectrelatietheorie verwijst naar geobjectiveerde aspecten van reële anderen (representaties), die in onze psyche rondspoken en ons gedrag begeleiden. Binnen de lacaniaanse psychoanalyse zal een dergelijke uitleg van de term ‘object’ worden gezien als een imaginair reductieve

¹⁹ *Extimiteit*: Een lacaniaans neologisme waarmee de oppositie tussen binnen en buiten, tussen ‘*container*’ en ‘*contained*’ geproblematiseerd wordt. Het onbewuste is geen zuiver intrapsychisch systeem, maar een intersubjectieve structuur (*The unconscious is outside*). De Ander is me het meest nabij, en tevens radicaal vreemd. Verder: Het centrum van het subject ligt buiten hemzelf; het subject is ex-centrisch. (Naar: Evans, 2005, 58-59)

duiding, waarbinnen de nadruk te zeer ligt op ego-identificaties. Ik zal dit punt in de nu volgende paragraaf ophelderen.

2.1 De imaginaire orde, de symbolische orde en het reële

Bij Lacan representeert de imaginaire orde het domein waarbinnen illusie, fascinatie en verleiding een grote rol spelen. De term dateert uit 1936 en staat in een directe relatie tot wat hij het spiegelstadium noemt, waarbinnen de formatie van het ego centraal staat. Een bewustzijnsinstantie die tot stand komt middels spiegeling en identificatie. De ‘stof’ van het ego en het daaraan gekoppelde ik-besef zijn het resultaat van introjectieve identificaties. Van nature bestaat er voor Lacan geen ik, subjectiviteit of zelfbesef. Ons zelfbeeld is het geïnternaliseerde product van beelden die ons – van buitenaf – door de ander(en) zijn aangedragen. In de ogen van de ander ziet men een beeld van zichzelf als geheel, waardoor de idee van het lichaam als bestaande uit losse delen wordt overwonnen. Het subject blijft volgens Lacan zijn gehele leven door dit imaginaire beeld bevangen, als een gekoesterd seductieve ‘*gestalt*’.

De imaginaire orde staat echter niet op zichzelf als een afgesloten domein naast andere domeinen. Ze is bij Lacan op borromeaanse wijze verknoopt met het *symbolische* en het *reële*. Reeds voorafgaand aan onze geboorte staan we als ‘niet sprekend wezen’ in de taal ingeschreven. Als niet sprekend wezen krijgen we een naam toegekend en er wordt al betekenisvol over ons gesproken. Linguïstische betekenaars haken al vroeg in ons lichaam in en formeren onze werkelijkheidsbeleving. De imaginaire orde wordt immanent geschraagd door het symbolische, door de taal.²⁰ Dit symbolische element verschijnt bijvoorbeeld in de ouder die het kind voor de spiegel houdt en zegt: ‘Dit ben jij!’ (Stroeken, 2008, 177) Het symbolische heeft zowel een structurerende als een functionele betekenis. Structureel gezien gaat het om een orde die de tussenmenselijke verhoudingen reguleert via de taal en de aan iedere cultuur inherente ge- en verboden. (ibid.) De taal krijgt hierbij een voorrangspositie, daar ook datgene wat niet direct talig is toch

²⁰ Het symbolische verwijst breeduit naar de cultuur, de wet en het sociale, als linguïstische betekenaars-universa die ons psychofysisch doorkruisen en oriëntatie verschaffen.

gestructureerd wordt – door de mens – in taal. Functioneel gezien is de symbolische orde *identiteits*sheppend ('Dat ben jij', 'Dat is mooi', 'Dat mag niet', 'Laten we naar Frankrijk gaan'). Met de introductie van de symbolische orde en de taal als structurerende elementen van het menselijke verlangen, brengt Lacan een nieuwe analytische dimensie binnen: het discours van de Ander.

Zoals we in het vorige hoofdstuk hebben kunnen zien, betrekken Klein en Fairbairn zich met name op de pre-oedipale fase, waarbinnen de nadruk ligt op de moeder-kind relatie. De objectrepresentaties krijgen daardoor een strikt dyadische betekenisinhoud toegekend. Daarbij wordt deze symbiotische dyade bij Klein en Fairbairn sterk geïdealiseerd en staat het aan de voet van veel neurotische problematiek en ander regressief gedrag. Elke vorm van tussenruimte of scheidingstendens krijgt een strikt negatieve invulling en produceert gelijktijdig een nostalgisch verlangen naar een verloren oorsprong. Ook Winnicott spitst zich in zijn denken toe op de pre-oedipale fase, waarbij de moeder een alles beslissende rol krijgt toebedeeld ten aanzien van de ontwikkeling van het kind. Psychische gezondheid en de affirmatieve ontluiking van het *True Self* hangt namelijk principieel af van een moeder die goed genoeg is. In het geval dat een moeder niet goed genoeg is, zal dit in de basis een reactief en aanpassend zelf produceren (*False Self*), dat in zijn verdere leven nog maar moeilijk contact met het *True Self* zal weten te maken.

Het lacaniaanse denken maakt het ons mogelijk om op analytisch niveau langs deze dyadische hermeneutiek heen te denken. Het discours van de Ander (symbolische orde, taal) krijgt het primaat. Deze structureert, bemiddelt en formeert alle intermenselijke relaties en geeft deze kleur, inhoud en betekenis. Dit gegeven weerspiegelt echter pas tweederde van wat Lacan ons interpretatief te bieden heeft. Naast de verstrengeling van het imaginaire en de symbolische orde thematiseert hij het reële, als de niet te symboliseren rest, vergelijkbaar met het kantiaanse '*Ding an sich*'. Het reële verwijst naar een domein voorbij de taal, als datgene wat vanuit menselijk gezichtspunt niet te symboliseren valt. (Lacan, 1988 S1, 66) En toch... het reële is niet louter een onafhankelijk objectief domein dat in-zichzelf berust, ver weg van al het menselijke. Op het niveau van de ervaring verwijst het namelijk naar trauma, als datgene wat existentiële angst opwekt: 'The real is the object of anxiety; it lacks any

possible mediation, and is thus the essential object which isn't an object any longer, but this something faced with which all words cease and all categories fail, the object of anxiety "par excellence".' (Lacan, 1988 S2, 164). Het reële toont op (on)gepaste momenten (contingent) haar grimas, dwars door de symbolische en imaginaire orde heen. Lacan brengt het reële vaker dan eens in verband met het lichaam, met de brute materialiteit ervan. (Evans, 2005, 160) Om deze connotatie inzichtelijk te maken, voldoet het volgende gedachte-experiment: *Wanneer we van buitenaf naar ons lichaam – naar haar oppervlaktestructuur – kijken, ziet ze er relatief sereen en glooiend uit. Maken wij echter een inkeping in onze arm of borstkas en stropen wij het vel op, dan toont zich daar een radicaal andere werkelijkheid van kolkend bloed, kloppende ingewanden en aan elkaar geknoopte spieren. Dit inzicht tart onze zelfgenoegzame maginaire verbeelding en herinnert ons aan onze brute materialiteit, dat zonder reden machineert en zichzelf in stand houdt, tot aan het punt dat er iets knapt...*²¹

Deze drie categorieën (imaginair – symbolisch – reële) zijn niet van elkaar los te koppelen. Principieel kun je ze niet afgrenzen, daar ze elkaar inherent doorkruisen en overlappen. Metapsychologisch vormt deze drie-eenheid – in zeer basale zin – het raamwerk van waaruit Lacan psychoanalyse bedrijft. Een raamwerk waarin intrinsiek rekenschap wordt gegeven van een sociaal-politieke orde, die achterwaarts ons imaginaire denken, voelen en handelen formeert en structureert. De bemiddelende en structurerende invloed van de symbolische orde is nu juist datgene wat men binnen het klassieke objectrelationele paradigma niet heeft weten te thematiseren, en waardoor zij niet anders kan dan op familiale wijze uiting geven aan bestaande neurotische elementen en introjectieve en projectieve mechanismen.

2.2 Taal

Zoals opgemerkt krijgt het discours van de Ander bij Lacan het primaat. De intrede van de mens in de symbolische orde en de taal markeren de inhoud van dit discours. De individuele mens staat niet

²¹ 'Het reële' wordt verder in verband gebracht met 'de dood', 'vernietiging', en 'de psychose', waarbij de symbolische zowel als de imaginaire orde compleet zijn ingestort, met als effect dat taal en verlangens 'wild' worden.

aan de oorsprong van dit discours, maar dient zich hieraan te onderwerpen. Het taalsysteem (als discours) is met andere woorden geen functie van het individuele spreken, maar juist het omgekeerde. (Mooij, 1987, 95) De reeds bestaande taal en de rondzingende verhalen vormen de mogelijkheidsvoorwaarde van het idiosyncratische spreken. Het discours heeft een persoonsvormende functie. Het levert de brokstukken aan voor het verhaal dat de enkeling over zichzelf en de wereld vertelt (imaginair).

Lacan maakt, in navolging van de Saussure, een onderscheid tussen het taalsysteem (*la langue*) en het spreken (*la parole*). Het revolutionaire karakter van de leer van de Saussure heeft van doen met de omkering van de klassieke betekenisleer, waarbinnen een pre-existent veld van betekenissen wordt verondersteld (de ideeënwereld), voorafgaand aan de talige articulatie. Volgens de Saussure, en later Lacan, bestaan betekenissen niet onafhankelijk van – of voorafgaand aan – de taal. Louter de differentiatie tussen verschillende termen en klanken die met elkaar in relatie worden gebracht (in een volzin), scheppen betekenis. Een woord, term of teken betekent in zichzelf niets. Enkel in de combinatie krijgt een term zijn relatieve betekenisinhoud.²² Verdere aanknopingspunten voor zijn taaltheorie vindt Lacan bij Roman Jakobson, waarbij het minder expliciet draait om het taalsysteem, als wel om het spreken *in actu*, dat niet samenvalt met het beperkte *parole* van de Saussure. Jakobson spreekt over de twee assen van de taal. (Mooij, 1987, 52) Discursief betekent spreken zowel *kiezen* (verticale as) als *combineren* (horizontale as). Om een volzin te maken, is de spreker genoodzaakt zich tot de keten van betekenaars (code) te verhouden, daaruit te selecteren en te combineren. Dit selecteren en combineren is op sociaal niveau aan strikte regels gebonden en dient op bepaalde wijze te geschieden. Daarnaast is er in het onszelf uitdrukken oneindige substitutie mogelijk: ‘Ik voel me fijn (prettig, opgeschoond, heerlijk, fris, etc.)’. In die zin is er een rijkelijke diversiteit aan metaforen om onszelf mee uit te drukken, of om iets mee aan te duiden. Het combineren van woorden (het naast elkaar plaatsen van woorden tot een betekenisvolle zin) kenmerkt zich als een metonymisch proces, waardoor bepaalde

²² Bijvoorbeeld: ‘Ik ben somber’, waarbij de betekenis van de *shifter* ik geschraagd wordt door de connotatie ‘somber’.

termen of betekenaars met elkaar in relatie worden gebracht. Voor Lacan is ‘betekenis’ het effect van deze beide processen (metafoor/metonymie). Betekenisgeving is zodoende een retrospectief effect, dat zich naderhand en met terugwerkende kracht laat gelden, nadat een woordketen, door een punt (.) is afgesloten.

Bovenstaande uitleg weerspiegelt de formele kant van de taal, als het discours van de Ander, waardoor individuele betekenissen en verhalen überhaupt mogelijk gemaakt worden. Naast deze formele analyse van de taal is voor Lacan de informele betekenis van een verhaal, uiting of gesproken narratief van even groot belang.²³ Dat wat iemand over zichzelf of de wereld verhaalt, is namelijk allerm minst neutraal of arbitrair. Er zijn duidelijk structurele elementen in het vertelde te detecteren, aldus Lacan. Allereerst is het vertelde een *presentatie*, of, in het geval van herinneringen, een *re-presentatie*. In het vertelde wordt een bepaalde werkelijkheid present gesteld (onthulling). Personen, situaties en dingen worden naar voren geschoven en worden met elkaar in verband gebracht. Tegelijkertijd wordt in iedere onthulling ook altijd iets verhuld. Men kan niet alles benoemen of *darstellen*: iets wordt altijd naar bepaalde aspecten onthuld en naar andere aspecten verhuld. Daarnaast is er volgens Lacan in elk verhaal sprake van *objectivatie*, daar er wordt gesproken over iets dat, of iemand die, in het verhaal een bepaalde ‘objectiteit’ krijgt aangemeten, bijv. ‘mijn moeder is een zorgzame vrouw’. Ten derde speelt de verteller zelf (en de geadresseerde) een bepaalde rol in het verhaal dat wordt verteld. Hij/zij neemt een bepaalde rol of positie in en is drager van een bepaalde identiteit. Daarom is het verhaal altijd ook een *identificatie*. Ook is het vertelde op een ander niveau een *provocatie*, daar het over het algemeen ten overstaan van iemand anders wordt uitgedragen en men een antwoord of respons terug verwacht. In het verlengde van dit punt is het vertelde tevens een *apologie*, daar men in het dialogische spreken (wederzijds) anticipeert op het antwoord, de vraag, de uitnodiging of verpakte kritiek van de ander. Ten slotte gaat het vertellen volgens Lacan altijd ook gepaard met *frustratie*, daar het vertellen of spreken een zich invoegen in de

²³ De nu volgende uitleg aangaande presentatie, affirmatie, objectivatie, identificatie, provocatie, frustratie en vervreemding ontleen ik aan A. Mooij. (1987). *Taal en verlangen, Lacan's theorie van de psychoanalyse*. p.92-95.

taal betekent, waarbij men genoodzaakt is gebruik te maken van pre-existente grammatica, vocabulaires, conventies en uitdrukkingen. De spreker dient zich voortdurend te ‘schikken’ naar het taalsysteem, om zichzelf verstaanbaar te kunnen maken. Onmiddellijke uitdrukking is onmogelijk, vandaar dat het spreken volgens Lacan een *vervreemdend* effect heeft, daar elke uitdrukking (talig) is bemiddeld.

2.3 *Verlangen*

Na deze meer technische uitwijding aangaande de structuur van de taal en het vertelde, hebben we de ruimte vrij om de aandrang van *het verlangen* in ons betoog binnen te brengen. Het uitstoten van klanken, woorden en zinnen is een wils- of driftact, waarin een zekere behoefte (*need*) kenbaar wordt gemaakt. In de taal spreekt de mens zijn verlangens en verwachtingen uit. Deze aandrang is alles behalve transparant en komt per direct in de keten van betekenaars terecht (discours van de Ander). De uitroep (*cry*) raakt verstrengeld in de muur van de taal, waardoor elke aandrang symbolisch gestructureerd raakt. Elke uitroep of aandrang dient gevoicaliseerd te worden en actualiseert zich volgens Lacan in de gedaante van een provocatie of ‘eis’ (*demand*) richting de Ander (de geadresseerde). De eis of *demand* komt tot de Ander in de vorm van een vraag, verzoek, verwachting, uitnodiging, bevestiging, kritiek of een (verkapt) bevel, waarop geanticipeerd dient te worden. De op het eerste gezicht singuliere eis van degene die zichzelf uitspreekt, is echter intrinsiek gecodeerd door het sociale, waardoor de uiting of het vertelde zijn betekenisvolle connotatie krijgt en verstaanbaar wordt. Dit sociale kristalliseert zich in datgene wat present wordt gesteld door de verteller (in de schets van zichzelf, de omringende wereld en de ander). De sociale orde stroomlijnt als het ware de eis (*demand*) en stuwt deze betekenisvol op richting bepaalde satisfacties en objecten.

Wat is nu de positie van het verlangen? Het verlangen kan niet gelijkgesteld worden met een gerichte behoefte (*need*), noch met driftbevrediging, lust of de hang naar een specifiek object. Het verlangen is echter ook niet gelijk te stellen met de eis (*demand*), waarin een roep om erkenning, bevestiging, liefde en aandacht (van de Ander) besloten ligt. Verlangen overschrijdt beide categorieën (*need-demand*) en heeft iets onvoorwaardelijks, iets absoluuts. (Eidelsztein, 2009, 63-67) Het verlangen als zodanig is datgene wat als residu

overblijft in de overgang van een behoefte (*need*) in een eis (*demand*): 'Thus desire is neither the appetite for satisfaction, nor the demand for love, but the difference that results from the subtraction of the first from the second (...)' (Lacan, 2006, 318). Wat betekent verlangen nog meer en in welke relatie staat dit concept tot de taal en de symbolische orde? Ze weerspiegelt het sleutelconcept binnen de leer van Lacan: 'Desire is the essence of man.' (Lacan, 1977 S11, 275). Het verlangen kristalliseert zich volgens Lacan in het spreken: '(...) by articulating desire in speech, the analysand brings it into existence.' (Evans, 200, 36). Alhoewel het verlangen zich kenbaar maakt in het spreken, doet ze dit altijd maar ten dele: 'However, there is a limit to how far desire can be articulated in speech because of a fundamental 'incompatibility' between desire and speech.' (Lacan, 1977 S11, 275). Iedere keer wanneer iemand poogt zijn verlangen te expliciteren, blijft er immer iets achter – of over – dat niet in het spreken gevat kan worden. Dit heeft te maken met het feit dat volgens Lacan uiteindelijk niemand precies weet wat hij/zij verlangt. Het verlangen heeft met andere woorden een onbewuste oorsprong (oerverdringing), waarvan de inhoud niet toegankelijk is voor het anticiperende bewustzijn. Het grijpt er altijd naast en verdicht zich in de richting van een behoefte, node (*need*) of eis (*demand*). Het verlangen zelf raakt echter nooit bevredigd: 'Unlike a need, which can be satisfied and which then ceases to motivate the subject until other needs arises, desire can never be satisfied; it is constant in its pressure, and eternal. The realisation of desire does not consist in being "fulfilled", but in the reproduction of desire as such.' (Evans, 2005, 37). Er bestaat een veelheid aan driften en eisen, er is echter één persistent verlangen. Het verlangen betreft zich in het verlengde van dit alles op slechts één object: 'There is one object of desire, *objet petit a*.' (ibid.). Het *objet petit a* representeert de object-oorzaak van het verlangen voor Lacan, als datgene wat het verlangen in beweging zet en houdt. Het *objet petit a* is in-zichzelf een inhoudsloos en onbepaalbaar object en staat in directe connotatie met een tekort (*lack*), daar het verwijst naar iets dat nimmer te bereiken is en waar omheen de driften eindeloos circuleren: '*Objet petit a* is any object which sets desire in motion, especially the partial objects which define the drives. The drives do not seek to attain the *objet petit a*, but

rather circle around it.' (Lacan, S11, 179). Het *objet petit a* is datgene wat buiten de taal valt, als niet te symboliseren rest.²⁴

Het *objet petit a* gaat terug op Freuds concept van het verloren object dat telkens opnieuw wordt gezocht. (Stroeken, 2008, 137) Het immanente zijnstekort dat volgens Lacan constitutief is voor het verlangen, heeft hierop betrekking. Dat wat voor altijd verloren is, is echter geen nostalgisch moederobject zoals gethematiseerd door Klein en Fairbairn. Het subject weet domweg niet wat hij mist of naar wat hij ten diepste verlangt. Zijn verlangen is zonder grond. Het alledaagse subject tracht zichzelf echter voortdurend te gronden. Dit (gronding/fundering) is het ondersteunende *fantasme* dat het verlangen discursief begeleidt en aandrijft. Deze tendens tot fundering en fixatie is ten diepste verstrengeld met de symbolische orde waarvan een identiteitscheppende werking uitgaat, daar termen en tekens tegen elkaar worden uitgespeeld en afgegrensd op het niveau van betekenisgeving. Het *objet petit a* wordt pertinent versluierd of afgeschermd door het imaginaire verlangen naar een grond, waardoor de *reële Ungrund* van het *objet petit a* op afstand wordt gehouden. Het fantasme zorgt er voor dat we ons verlangen kunnen uithouden en verdragen: 'The fantasme makes that condition of the subject that we call desire to be bearable. Without this function of "support" the border of desire is necessarily experienced as the abyss of anguish.' (Eidelsztein, 2009, 191).

2.4 Van verlangen naar *jouissance*

Als laatste stap in de behandeling van het lacaniaanse denken, wil ik de relatie beschrijven tussen verlangen en *jouissance*, alvorens ik tot een kritische analyse overga. In deze analyse breng ik het denken van Lacan met de objectrelatietheorieën van Klein, Fairbairn en Winnicott in contact. Een laatste en noodzakelijke stap, daar *jouissance* bij Lacan de werking van het verlangen in perspectief zet en er in zekere zin aan voorbij reikt. In therapeutische zin streeft een lacaniaanse analyse als einddoel een verschuiving na van een 'subject van verlangen', naar een 'subject in *jouissance*'. (Fink, 1999, 205)

²⁴ In die zin is het *objet petit a* direct te koppelen aan het reële: '(...) the object a, the leftover of the Real in the symbolic.' (Chiesa, 2007, 9)

De term '*jouissance*' verwijst naar een transgressief genot voorbij het discours van de Ander, het realiteitsprincipe en het lustprincipe. Het discours van de Ander functioneert volgens Lacan als een balk van castratie, dat het verlangen als *jouissance* beknot en lieert aan 'de wet' die zegt: 'Geniet zo min mogelijk! Houd je in! Voeg je naar de bestaande ge- en verboden en de transacties die hier gelden!' Het discours van de Ander zit ons zo dicht op de huid dat we vaak niet doorhebben hoe diep alles wat we doen, voelen en denken erdoor wordt geschraagd. Het is echter belangrijk om hierbij op te merken dat het discours van de Ander nooit volledig onze lichamen kan beheersen. Het verlangen laat zich er niet geheel door bevangen, daar ze qua intensiteit uiteindelijk sterker is dan de symbolische orde en de taal. Het verlangen is in zichzelf onbedwingbaar en reikt uit tot voorbij alle objecten richting een absoluut object: het onbepaalde *objet petit a*. Het subject in *jouissance* wil zich voorbij het discours van de Ander en het lustprincipe storten. De inzet van deze transgressie mondt echter niet uit in meer genot maar zeker ook in pijn. Een subject kan, aldus Lacan, maar een bepaalde hoeveelheid genot verdragen: 'Beyond this limit, pleasure becomes pain, and this "painful pleasure" is what Lacan calls *jouissance*; "jouissance is suffering."' (Evans, 2005, 92). Deze transgressieve weg is zodoende niet zonder consequenties en vraagt offers. Middels de introductie van het 'subject in *jouissance*' als een radicalisering van het 'subject van verlangen' brengt Lacan een dimensie van compromisloze de-fixatie in zijn denken binnen. Het discours van de Ander heeft niet het laatste woord. Er zijn vluchtlijnen. Een catharsische werking gaat uit van het analytisch doorwerken en ontrafelen van het uiterst complexe weefsel van de Ander, dat ons zo dicht op de huid zit en neurotiseert. Het ontbinden van deze neurotische knopen in ons verlangen is het ultieme doel van de lacaniaanse analyse: 'The goal remains to separate from the Other, and to enable the subject to pursue his or her course without all the inhibitions and influences that derive from concrete others around the subject or the internalized Other's values and judgments. The analysand must reconstitute him- or herself not in relation to the Other's demands or desires but in relation to the partial object that brings satisfaction: object a.' (Fink, 1999, 207-209). Dit langzame en pijnlijke losweken van neurotische betekenaars en de weigering om als vanzelfsprekend te gehoorzamen aan de eisen (*demand*) van de Ander, transformeren

het voorheen reactieve verlangen (voorafgaand aan de analyse) dat wordt geleid door het imaginaire en symbolische tekort, in een affirmatie van een verlangen dat aan zichzelf genoeg is, zonder castratie: 'Castration is, after all, the imposition of a loss of satisfaction (for example, for a boy at the end of the Oedipal conflict, the loss of his mother or mother substitute as primary libidinal object). That loss is forever regretted by the neurotic, the subject being unable to focus on the remaining possibilities of satisfaction. Instead he or she "loves" his or her castration, obstinately clinging to that loss, refusing to find satisfaction elsewhere.' (Fink, 1999, 277).

Het bovenstaande citaat haakt met precisie in op de fundamentele deviatie van Lacan ten opzichte van Klein en Fairbairn. De 'wet van castratie' blijft bij beide denkers gehandhaafd en reguleert achterwaarts al onze affecten en fantasmen. Het 'subject in *jouissance*' breekt uiteindelijk met deze castratie. Lacan is echter de laatste om te beweren dat dit alles een gemakkelijke opdracht is. De persistente reactiviteit in ons verlangen valt zeer lastig om te buigen, zeker gezien het feit dat we hierbij te maken hebben met een verborgen architectuur van niet-specifieke symptomen en ondoorzichtige (co-creatieve) causaliteitsrelaties, weerstanden, verdringings- en overdrachtsrelaties. De vraag blijft wat het 'subject in *jouissance*' eigenlijk is. Met wat voor subject hebben we hier te maken? In onderstaande (laatste) paragraaf staat de beantwoording van deze vraag centraal.

2.5 *Het lacaniaanse subject*

Een antwoord formuleren op de vraag met wat voor subject we te maken hebben binnen het lacaniaanse denken is uitermate belangrijk. Dit subject komt namelijk niet overeen met wat er normaliter onder verstaan wordt. Het lacaniaanse subject is niet het individu, ik, ego of het bewuste subject, zoals gethematiseerd binnen de Anglo-Amerikaanse denktraditie, noch is het gelijk te stellen met het Cartesiaanse *cogito*, waarbinnen denken en zijn samenvallen (Fink, 1997, 42). Ook termen als 'vrij', 'zelfstandig' of 'onafhankelijk' zijn niet van toepassing op het lacaniaanse subject. Als al deze predicaten niet toepasbaar zijn op het lacaniaanse subject, over wat voor subjectiviteit spreken we dan nog?

In paragraaf 2.1 besprak ik reeds het spiegelstadium waarin de formatie van het imaginaire ego of ik centraal staat. Het ego is het

resultaat van geïntrojecteerde of gesedimenteerde ideaalbeelden (*ideal-images*), die zich kristalliseren in de vorm van een fixatief en mentaal beeld-object waarmee het kind zichzelf uiteindelijk gaat identificeren: ‘Once internalized, the various images fuse, in a manner of speaking, into a vast global image which the child comes to take for him or her self.’ (Fink, 1997, 37). Dit zelf of ego krijgt bij Lacan op geen enkele wijze een actieve status toegekend, eerder is zij de zetel van fixatie en narcistische gehechtheid.²⁵ Dit ‘ik’ is derhalve allesbehalve gelijk te stellen met het lacaniaanse subject. In het verlengde hiervan toont het lacaniaanse subject zich ook niet in datgene wat door het ik – in het spreken – te berde wordt gebracht. Het subject dat zich in de actualiteit van het spreken profileert, is namelijk het bewuste subject, te weten een ik dat allerhande verhalen over zichzelf en de ander weet te vertellen: ‘The conscious subject who thinks of him or her self as X and not Y, as generous and not miserly, as open-minded and not bigoted, and so on.’ (Fink, 1997, 38). Het persoonlijk voornaamwoord ‘ik’ in het vertelde verwijst voor Lacan altijd naar een persoon die zich met dit of dat ideaalbeeld identificeert. Met andere woorden, het ego (in de zin van weerstand en narcistische gehechtheid) toont zich in het geactualiseerde spreken. Het lacaniaanse subject verwijst ten principale naar iets anders. Als subject van het onbewuste ligt ze dichterbij de betekenaar (code), dan bij het betekende (boodschap). Het toont zich als dat wat het geordende spreken en denken ondermijnt. Het bewuste subject is het cartesiaanse subject, waarin denken en zijn als het ware samenvallen: ‘The Cartesian subject concludes that he *is* every time he says to himself, “I am thinking”. He must repeat to himself the words “I am thinking” in order to be able to convince himself that he exists.’ (Fink, 1997, 42). Voor Lacan weerspiegelt dit een utopisch denkbeeld. Denken en zijn vallen wat hem betreft nooit samen. Binnen het zelfverzekerde spreken en denken wordt het bestaan van het onbewuste denkbeeldig buitengesloten en als onbestaand verklaard. Op het niveau van het onbewuste – in de niet-geïntendeerde uitingen – dienen we het lacaniaanse subject te lokaliseren. Dit betekent echter niet dat wat voorheen onbewust was, bewust moet worden; alsof de macht van het ik zich zou kunnen vergroten door steeds meer van het onbekende op te snoepen en te

²⁵ Vergelijkbaar met opvattingen uit het Oosten (m.n. Zenboeddhisme) waarin het ego per definitie als obstakel wordt gezien.

incorporeren. Nee, veeleer gaat het om een anticipatie op en acceptatie van ‘het andere’ dat door ons heen gaat. Niet om het te incorporeren, maar om verantwoordelijkheid te nemen voor de niet-geïntendeerde aspecten in ons denken en handelen. Middels deze niet-wetende anticipatie op het andere, relativeert het lacaniaanse subject zijn eigen ego-formaties. Het laat zich er niet geheel door involveren, waardoor langzaam een verschuiving kan plaatsvinden in het denken en handelen van de persoon aangaande zichzelf, de ander en de wereld. Het lacaniaanse subject kenmerkt zich als een discursief subject dat zich op de drempel van licht en donker ophoudt in het *tussen*, in een vrijwillige abstinentie, om zo retrospectief inzicht te krijgen in de neurotische elementen van zijn of haar verlangen. Dit alles, vanuit de imperatief om langs het discours van de Ander heen te glijden, richting een affirmatief verlangen (*jouissance*) dat aan zichzelf genoeg is.

2.6 Analyse

Middels de bovenstaande introductie van het lacaniaanse denken is het discours van de Ander op de voorgrond getreden als een discursief discours dat doorwerkt in ons alledaagse interacteren, spreken en handelen, als een transindividueel veld (cultuur, taal, sociaal politieke betekenaars) dat een structurerende invloed op ons uitoefent. De nadruk die Lacan op dit discours legt, markeert een belangrijk verschil ten opzichte van de objectrelationele benadering waarbinnen het individuele handelen overwegend familiair wordt geduid. Het is ook een van de belangrijkste kritiepunten die Lacan zelf tegen de objectrelatietheorie inbrengt: ‘Object-relations theory (...) neglects the symbolic dimension of desire.’ (Evans, 2005, 124). Binnen de objectrelationele benadering betreft men zich nog teveel op ego-identificaties, waardoor ze haar slagkracht inperkt tot de imaginaire orde. Het gevolg van deze veronachtzaming werkt in alle andere deviaties door die het lacaniaanse denken doen contrasteren met het objectrelationele paradigma. De objectrelatietheorie hanteert zowel een imaginaire definitie als invulling van de term ‘object’, ‘het verlangen’, alsook inzake de interpretatie van het zijnstekort. Het verschil tussen het lacaniaanse denken en het objectrelationele denken is allereerst dat objecten – zoals we hebben geconstateerd in het eerste hoofdstuk – binnen de objectrelatietheorie worden verdicht tot

representaties van de belangrijkste hechtingsfiguren: papa en mama. Daarbij verwijst de term ‘object’ in de verdere psychische ontwikkeling binnen de objectrelatietheorie impliciet naar een verloren moederobject. Ten derde bestaat het concept ‘verlangen’ binnen de objectrelationele benadering niet. Inzichten vanuit de objectrelatietheorie betrekken zich overwegend op het niveau van imaginaire wensen, verwachtingen, verleidings- en frustratiemechanismen (*need-demand*). In het geval van Klein laat de paranoïde-schizoïde positie zich bijvoorbeeld lezen als een imaginaire flipperkast waarbij de eis (*demand*) om voedsel, liefde en genegenheid wordt bevredigd in het geval van gratificatie (goede moeder) en gefrustreerd raakt bij abstinentie (slechte moeder). Non-gratificatie wekt zelfs zo’n hoge mate van agressie op, dat de moeder er zelfs in het geval van gratificatie oraal-sadistisch van langs krijgt. Ook in het geval van de depressieve positie blijft een opeisende structuur (*demand*) persisteren. De nu ontstane tussenruimte tussen moeder en kind wordt door het kind als een niet te verdragen leegte gepercipieerd die hem/haar verdriet doet. De onderliggende eis die zich daarin aftekent, is een imaginair verlangen naar symbiose. Alles wat in de realiteit van deze symbiotische fantasie afwijkt, frustreert en maakt somber, daar ze niet correspondeert met de narcistische eis van het kind. In het geval van Fairbairn werkt de symbiotische fantasie (volheid) structureel door. Onbewust streeft het kind een fantasie van imaginaire volheid na. Elke ervaring die deze volheid tegenspreekt, is frustrerend en zet een compensatie-strategie in werking (internalisering-externalisering), waardoor de fantasie ‘volheid’ alsnog imaginair wordt bestendigd. Met andere woorden, de gehele externe realiteit wordt in het geval van Fairbairn afgemeten aan een onbewuste eis (*demand*) tot symbiose en onvoorwaardelijke liefde. Alles wat deze fantasie tegenspreekt maakt boos en verdrietig. Ook bij Winnicott speelt een ideaal van onvoorwaardelijke liefde en ultieme zorg een sleutelrol. Moeder dient voor het kind het frustratiepeil zo laag mogelijk te houden. In het geval van Winnicott dient de moeder zich te gehoorzamen aan de eis (*demand*) van onvoorwaardelijke dienstbaarheid aan de kleine ander. Het *True Self* van de kleine ander groeit immers het beste in geborgenheid, aldus Winnicott. Het *False Self* is het resultaat van alle koude luchtaanvallen die deze imaginaire warmtebron (*True Self*) saboteren. Agressie valt de moeder ten deel

wanneer zij haar zorgplicht (als *demand*) veronachtzaamt. Bij Winnicot ligt het zwaartepunt van de eis (*demand*) dan ook eerder bij de moeder dan bij het kind (secundair). Hierin ligt een zeer archaïsche opvatting van de vrouw als zorgend, dienstbaar en huiselijk wezen besloten. Immers, waar is vader in dit verhaal (buitenshuis, in-de-wereld, werkend)? Dit is meteen een duidelijke illustratie van een symbolisch discursieve dimensie die het denken van Winnicot onvoorzien begeleidt (culturele man-vrouw identificaties en traditionele rolpatronen). Tot slot ontpopt het zijnstekort zich binnen de objectrelationele benadering in de gedaante van een nostalgisch verlangen naar een verloren oorsprong dat op regressieve wijze doorwerkt in ons handelen.²⁶

De metapsychologische verschuiving die Lacan introduceert van 'object' naar *objet petit a* als het onbepaalde object waar ons verlangen rondom heen cirkelt, ontkoppelt elke funderende en identificerende invulling van de term 'object' tot een imaginaire verdichting. Het verlangen is voor Lacan namelijk zonder grond, ze is onvervulbaar. Deze geanonimiseerde invulling van het concept 'verlangen' en de onbepaalbare structuur van het *objet petit a* relateert elke analytische duiding waarbij het verlangen imaginair geobjectiveerd wordt.²⁷ Het lacaniaanse zijnstekort moet in relatie tot deze *Ungrund* van het verlangen begrepen worden: 'It isn't the lack of this or that, but lack of being whereby the being exists.' (Lacan, S2, 223). Het zijn van de mens valt volgens Lacan in geen geval te ontsluiten, laat staan te sluiten: 'No matter how many signifiers one adds to the signifying chain, the chain is always incomplete; it always lacks the signifier that could complete it. This 'missing signifier' (written -1 in Lacanian algebra) is constitutive of the subject.' (Evans, 2005, 96).

²⁶ Dit geldt uitsluitend voor Klein en Fairbairn. In het geval van Winnicot ligt het zwaartepunt van het tekort bij de moeder die aan de onmogelijke (symbolische) eis 'Wees goed genoeg!' voldoen moet. Een tekort dat secundair via identificatie en projectie wordt overgedragen op het kind.

²⁷ Onder imaginaire objectivering valt bijvoorbeeld de duiding van Klein, zoals omschreven bij punt drie, waarbij 'verlangen' wordt gereduceerd tot het onbewust najagen van een symbiotische fantasie die maakt dat een (neutrale) tussenruimte gepercipieerd wordt als een niet te verdragen leegte (nostalgische betekenisfixatie), daar ze niet correspondeert met de narcistische eis of verwachting van het kind of later de volwassene. Gelijksoortige imaginaire objectiveringen vinden we ook terug bij Fairbairn en Winnicot: zie eveneens punt drie.

Deze meer abstracte invulling van het zijnstekort als een onbepaalbaar tekort, maakt het interpretatieve verschil inzichtelijk tussen met name de opvattingen van Klein en Fairbairn, waarbij het zijnstekort verwijst naar een idyllische oorsprong (paradijsmetafoor) die onherroepelijk verloren is gegaan.

2.7 Tot slot

Het metapsychologische raamwerk van Lacan maakt het ons mogelijk om existentiële problematiek in relatie tot sociaal politieke factoren te denken. De dynamiek van de wereld resonanceert in het discours van de Ander, voorbij familiale of mythische verklaringen modellen (verloren paradijsmetafoor). Deze lacaniaanse verbreding maakt het in theorie mogelijk om existentieel-psychische problematiek in verband te brengen met sociaal politieke macht- en krachtlijnen. In het denken van Lacan vinden we daarvoor de eerste aanknopingspunten, interpretatieve openingen en een metapsychologische uitweg (*subject in jouissance*). Zijn twee tijdgenoten Gilles Deleuze en Felix Guattari (D&G) zijn schatplichtig aan de inzichten van Lacan. Conceptueel hebben ze veel aan hem te danken. Doch, met het denken van D&G komen we wederom in een nieuw register terecht.

D&G streven een uitgesproken radicalisering na, voorbij elke vorm van psychoanalyse, richting een schizoanalytisch perspectief: 'Vernietigen, vernietigen, vernietigen. Het werk van de schizoanalyse loopt via de vernietiging: een uitschrapen, een curreteren van het onbewuste. Oedipus vernietigen, de illusie van het ik, de marionet van het Boven-ik, de schuld, de wet, de castratie vernietigen...' (D&G, 16, 2010). In het volgende hoofdstuk behandel ik dit filosofische schrijversduo en zal daarbij ingaan op de radicale deviaties en overeenkomsten met het lacaniaanse denken. Verder zijn in het denken van D&G verregaande aanknopingspunten te vinden om de relatie tussen existentiële nabijheid en de inwerkende kracht van het sociaal politieke veld nog verder te doordenken. De conceptuele inzichten, vlucht- en deformatielijnen die zij voorstellen, staan in dit hoofdstuk centraal.

3. Van psychoanalyse naar schizoanalyse

3.1 Verlangensmachines

In *Anti-Oedipus*, het eerste deel van *Kapitalisme en Schizofrenie*, ontvouwen D&G een maatschappijdiagnose via een kritiek op de psychoanalyse en het marxisme. De notie van machine fungeert daarbij als overkoepelend concept. D&G spreken van verlangensmachines en sociale machines, en onderzoeken de relatie tussen beide. (Schuilenburg & van Tuinen et al. 2009, 237; Parr et al. 2005, 65) De psychische en sociale werkelijkheid zijn voor D&G geen contrasterende realiteiten, maar staan in een directe (horizontaal-immanente) relatie tot elkaar.²⁸ De notie van machine wordt door D&G als een spinozistisch-materialistisch neologisme ingezet, waarbij natuur niet meer als natuur (als geobjectiveerd veld) maar als productieproces wordt gezien: 'Er is niet langer mens en natuur, er is alleen nog een proces dat het ene in het andere produceert en machines koppelt. Overal productieve of verlangmachines (...): ik en niet-ik, uitwendig en inwendig betekenen niets meer.' (D&G, 2010, 20) Voor D&G bestaan er geen relatief onafhankelijke sferen of circuits. Productie is onmiddellijk consumptie en registratie. Registratie en consumptie bepalen direct de productie, maar doen dat *in* de productie zelf, zodat alles productie is: '*Producties van producties*, van acties en passies; *producties van registraties*, van distributies en oriëntatiepunten; *producties van consumpties*, van lusten, angsten en pijn.' (D&G, 2010, 21) Een vereenvoudigde illustratie van deze machinale benadering is de moederborst-babymond machine, waarbij de borst een machine is die melk *produceert*, en de mond een daaraan gekoppelde machine die de melk *consumeert*.²⁹ Er is een eerste machine die een materiële

²⁸ D&G staan een radicaal spinozistisch-materialistische werkelijkheidsinterpretatie voor, waarin alles met al het andere in relatie staat: alles wat bestaat heeft een oorzaak en is zelf weer oorzaak van nadere gevolgen – dat geen enkel beroep doet op enige instantie buiten die substantie (immanentie). Er is geen bovennatuur, geen transcendente God. Er is evenmin een negatie van waaruit het absolute – de substantie – zich differentieert. Een ding dat bestaat, ontkent nooit een ander ding in zijn bestaan, maar affirmeert juist alle andere dingen, zonder welke het zelf niet zou kunnen bestaan. (naar: Schuilenburg & van Tuinen et al., 2009, 99)

²⁹ De mondmachine onderbreekt niet enkel de melkstroom, maar zij produceert zelf ook materiële stromen, bijvoorbeeld van speeksel en klanken, waarop weer andere machines kunnen aansluiten. (naar: Schuilenburg & van Tuinen et al. 2009, 238)

stroom voortbrengt, en er is een tweede machine die deze flux aftapt. (Schuilenburg en van Tuinen et al. 2009, 238) Elke machine is altijd gekoppeld aan een andere. (D&G, 2010, 23)

‘De intrinsiek drijvende kracht in alle machinaties is het verlangen: Het verlangen en zijn object zijn één: dat is de machine, als machine van een machine. Het verlangen is een machine en het object van het verlangen is ook een machine, die erop aangesloten is.’ (D&G, 2010, 46). D&G koppelen het verlangen direct aan het reële. Het verlangen heeft voor D&G, net als bij Lacan, niets te maken met behoeften (*need-demand*), maar omgekeerd: behoeften stammen uit het verlangen. (D&G, 2010, 46) Verlangen is in-zichzelf productief, vitalistisch van aard. Het kent geen tekort of gemis. Het gemis is eerder een tegeneffect van het verlangen, aldus D&G. (ibid.) Middels deze interpretatieslag markeren D&G zich kritisch ten overstaan van de objectrelatietheorie alsook de lacaniaanse theorie. Voor D&G bestaat er in objectieve zin geen zijnstekort, het verlangen is niet onvervulbaar, eerder loopt ze veelvuldig over van vervulling.

De installatie van ‘het gemis’ in het verlangen is voor D&G het effect van molaire maatschappelijke contraproducties die op het productieve verlangen neerslaan en het zich toe-eigenen. (D&G, 2010, 47) In dit verband verwijzen zij naar de markteconomie die een ‘praktijk van leegte’ in de productieve structuur van het verlangen weeft, waardoor het verlangen omslaat in de grote angst om tekort te komen. (D&G, 2010, 47-48) Verlangen is revolutionair: het koppelt en stroomt in principe zonder gebod of verbod. (Schuilenburg & van Tuinen et al. 2009, 241)

3.2 *Kritiek op de psychoanalyse*

Naast de markteconomie als contraproductieve machine richten zij hun pijlen in *Anti-Oedipus* in het bijzonder op de psychoanalyse. Volgens D&G reduceert de psychoanalyse elke uiting van het verlangen, tot een latente expressie van de vroegkinderlijke verhoudingen van de patiënt. Het verlangen wordt dan ontcijferd in termen van libidineus bezette voorstellingen die naar het onbewuste zijn verbannen, waarbij representaties steevast op de familiale driehoek kind-vader-moeder, de Wet of het incestverbod worden betrokken. (Schuilenburg & van Tuinen et al. 2009, 240) Op deze wijze wordt volgens D&G verlangensproductie gepersonaliseerd,

geïmaginariseerd en gestructuraliseerd: ‘Productie wordt fantasieproductie: Het onbewuste is niet langer wat het is – een fabriek, een werkplaats – en wordt een theater.’ (D&G, 2010, 75). Hierbij dient opgemerkt te worden dat D&G geenszins ontkennen dat ouders of de ouderlijke liefde van levensbelang zijn voor het kind. De kritiek gaat veel eerder uit naar de functie en plaats van de ouders in het proces van de verlangensproductie. Het verwijt richt zich voor D&G op de psychoanalytische neiging om de volledige werking van het verlangen neer te slaan, of in te passen in een goedepaliseerd code-systeem. (D&G, 2010, 67) ‘Het onbewuste is *wees*, het is geen klein familiaal geheimpje, een intiem theater, maar een fantastische fabriek van Natuur en Productie.’ (D&G, 2010, 70). De psychoanalyse probeert, zo stellen D&G, ‘waanzin’ in een ‘ouderlijk complex’ op te sluiten en uitingen van zelfbestrafing naar een schuldbekentenis om te buigen. Volgens D&G – in navolging van Foucault – voltooit ze daarmee wat de psychiatrie in de negentiende eeuw was begonnen: ‘Ze wakkert een familiaal, gemoraliseerd vertoog over mentale pathologie aan en verbindt waanzin met een half-imaginaire dialectiek van de Familie, en leest in die waanzin “het aanhoudende vergrijp tegen de Vader” en “het doffe inbeuken van de driften op de hechtheid van het familiale instituut en zijn meest archaische symbolen”.’ (ibid.) Psychoanalyse draagt volgens D&G geenszins bij aan emancipatie. Ze is het instrument van burgerlijke repressie in de breedste zin. (ibid.)

Nu zou men naar aanleiding van het bovenstaande kunnen denken dat D&G zich als vanzelfsprekend teweer stellen tegen alles wat met repressie te maken heeft. Dit is maar ten dele het geval. In de meest globale zin van het woord ligt voor D&G in de term ‘repressie’ een verborgen verwijzing besloten naar een (natuurlijk) subject dat door repressieve socialisatie onder de voet wordt gelopen. Het enige wat ons dan te doen zou staan, is het wegschrapen van de repressieve structuren die ons inperken, om zo ons natuurlijke zelf te bevrijden.³⁰ D&G verzetten zich tegen dit soort interpretaties. (Parr et al., 2005, 229) Het is enkel vanwege ons bestaan in een symbolische orde, dat we ons verbeelden dat er ergens een waar zelf bestaat voorafgaand aan het net van repressie. (ibid.) Bij D&G gaat het principieel niet om een

³⁰ Deze duiding van repressie en het geloof in het ware zelf is in zijn geheel van toepassing op Winnicott in zijn verwijzingen naar het *True Self* dat verscholen ligt achter een (repressief) *False Self*.

zelf dat onderdrukt wordt: ‘For the self – the fantasy of that which exists before speech, relations and sociality – is an effect of the idea of repression. Repression is primary and produces it’s own “before”.’ (ibid.). Met andere woorden, de term ‘repressie’ is in zichzelf problematisch. Ze veronderstelt en produceert van binnenuit een verloren subject-idee, onaangedaan door de macht der socialisatie. We lijden aan een *ingekapseld* idee van repressie. Dit ingekapselde idee ondermijnt het niet-persoonlijke karakter van het verlangen: ‘What it represses is not a personal desire, but the impersonality of desire (...).’³¹ (ibid.)

Wanneer we bovenstaande kritiek op Klein, Fairbairn, Winnicott en Lacan betrekken, dan kunnen we ten aanzien van de eerste drie representanten gemakkelijk meegaan en doorzien dat de kritiek uit *Anti-Oedipus* grotendeels op hen van toepassing is. Als het gaat om Lacan wordt het al lastiger om deze kritiek te relateren. Lacan oefent zelf immers een gelijksoortige kritiek uit op de psychoanalyse van zijn tijd, die qua intentie en inhoud overeenkomstig is met de uitgangspunten van D&G. Doch, het denken van Lacan en D&G verschilt op principiële punten van elkaar. In de nu volgende paragraaf behandel ik de cruciale deviaties tussen beide theorieën.

3.3. *Lacan of Deleuze*³³

Deleuzes algehele vijandigheid ten opzichte van de psychoanalyse is welbekend. Lacan is in eerste instantie echter een uitzondering op de regel. Zeker in *Anti-Oedipus* wordt Lacan meermaals door D&G gecrediteerd voor zijn inzichten: ‘D&G credit Lacan with nothing less than the discovery of “the real production of desire”, desire understood in terms of “the “real inorganisation” of the molecular events (...), pure positive multiplicities where everything is possible, without exclusiveness or negation”.’ (Hallward, 2010, 33). Lacan komt in *Anti-Oedipus* naar voren als de enige analyticus die de oedipale logica van binnenuit wist te ondermijnen, en als een van de initiators in de ‘schizofrenisering’ van het analytische veld (D&G, 2010, 446). Lacan

³¹ Wanneer D&G spreken over repressie, gaat het hen dus om de repressie van het niet-persoonlijke karakter van het verlangen.

³³ Deze paragraaf is gebaseerd op het artikel van Peter Hallward *You can't Have it Both ways: Deleuze or Lacan* en het essay van Gregg Lambert *De/territorializing Psycho/analysis*.

sluit het onbewuste niet op in een oedipale structuur, hij laat daarentegen zien dat Oedipus imaginair is, niets meer dan een beeld, een mythe. (D&G, 2010, 381) Deze anti-oedipale Lacan bevestigt voor D&G de machinale aard van het onbewuste en wordt gecrediteerd als de ontdekker van het *objet petit a*: ‘He rightly “assigns the cause of desire to a nonhuman “object” heterogeneous to the person, below the minimum conditions of identity, escaping the intersubjective co-ordinates as well as the world of meanings”’. (Hallward, 2010, 34). Ten tijde van *Anti-Oedipus* fungeert Lacan als een schizoïde bondgenoot binnen het psychoanalytische kamp. Overeenkomsten zijn er legio: ‘Deleuze and Lacan both emphasise the primacy of differentiation and displacement, and they share a determination to dismantle the traditional “molar” or ego-centred subject. They share a contempt for the conscious, well-adapted subject of popular psychology. (...) They pursue a comparably subtractive project of unbinding, (...) – the hollowing out of every form of imaginary solidity and depth, in favor of the austere intensity of desire or drive. They share, in short, a good many of things.’ (Hallward, 2010, 34-35). Dit bondgenootschap vervlakt echter wanneer D&G *A Thousand Plateaus* publiceren. (Hallward, 2010, 34) In de loop van hun carrière wordt de kloof tussen D&G en Lacan steeds groter. Met name op ontologisch niveau bestaan er sterke ambivalenties tussen het deleuziaanse en lacaniaanse denken.³⁴ Om de authentieke positie van deze denkers in het vizier te krijgen, dient als eerste dit ontologische verschil opgehelderd te worden.

3.4 Het ontologische verschil

Het project van Deleuze (in navolging van Bergson en Spinoza) is altijd geweest: het ontwikkelen en uitschrijven van nieuwe vormen van denken en handelen, waarmee de mens zich vrij zou kunnen maken van zichzelf als ‘mens’. De connotatie ‘mens’ staat voor Deleuze namelijk gelijk aan gevangenschap en verdichting. Ze is (de mens) een gesocialiseerde mal, waarin lichamen en verlangens worden uitgelijnd en vastgezet: ‘(...) the “human” denotes nothing more than a

³⁴ In de volgende paragraaf gaan we specifiek in op de denkbeelden van Deleuze voorafgaand aan zijn samenwerking met Guattari. Wel kan worden gesteld dat D&G tijdens hun samenwerking praktisch op één lijn met elkaar stonden. In die zin zijn de hier beschreven denkbeelden uiteindelijk ook op Guattari van toepassing.

local enclosure, an especially stubborn set of strata or territorial constraints.' (Hallward, 2010, 38). De zijnsaard van ons wezen is echter geenszins menselijk. Zijn (in welke vorm ook) is voor Deleuze principieel gelijk aan *creatie* en *creativiteit*. (Hallward, 2010, 35) Deleuze poogt in zijn denken voortdurend – om de materiële grenzen te overschrijden die ons van nature, maar ook sociaal worden opgelegd – via deze weg aansluiting te vinden bij de scheppende kracht van het leven. Nu zal Deleuze de laatste zijn om te ontkennen dat elk (virtueel) creëren uitmond in een (actuele) creatie, daar elke actuele creatie wordt begrensd door zijn eigen materiële organisatie, situatie en relaties met anderen.

En toch, Deleuze verzet zich er *onophoudelijk* tegen: 'The main task (...) is to dissolve these limitations, in order to become a more immaculate vehicle for that virtual creating which alone individuates it.' (Hallward, 2010, 36). In het geval van de 'mens' stelt Deleuze ons de taak om korte metten te maken met alle mentale gewoonten (*mental habits*) die de illusie in stand houdt van onszelf als onafhankelijk subject en de daaraan inherente preoccupatieve representaties die dit 'idee' bevestigen. Hij gaat zelfs nog verder: 'It (...) involves the dissolution of all the psychological, social, historical, territorial, and ultimately organic structures that enable these habits to continue.' (Hallward, 2010, 37). Deleuze eist (als imperatief) dat we onszelf vrijmaken van alle beperkingen (*social, organic territorial...*) die ons immanent begeleiden in de directe participatie met de realiteit. Hij stelt de mens ten doel een proces van de-territorialisatie aan te gaan, om op zoek te gaan naar creatieve vluchtlijnen (*lines of flight*) op het immanentievlak van het leven: 'One is then like grass: one has made the whole world into a becoming because one has suppressed in oneself everything that prevents us from slipping between things.' (D&G, 1980, 279-280). En: 'To move beyond the human condition, such is the meaning and direction (sens) of philosophy.' (Deleuze, 1986, 124-125). Deleuze anticipeert zich in zijn denken voortdurend op een wereld vooraf of voorbij de mens.

Een vitalistische opvatting van het zijn als creatie of creativiteit (in het geval van Deleuze) zult u bij Lacan niet terugvinden. Het zijn is voor Lacan in-zichzelf niets, een leegte. Het heeft geen 'eigen' imperatief. Het is niets meer dan een talige verwijzing (een lege referent) naar 'iets' wat de mens te boven gaat (*Ding an-sich*). Elke

invulling van het zijn, door de mens, is volgens Lacan symbolisch en talig bemiddeld: 'Being belongs to the symbolic order, since it is "the relation to the Other in which being finds its status".' (Lacan, 1977 E, 251). Deze relatie tot de Ander is voor Lacan altijd ook geschraagd door een tekort: 'This relation, like the Other itself, is marked by a lack (*manque*), and the subject is constituted by this lack of being (*manque-à-être*), which gives rise to desire, a want-to-be (...); Desire is thus essentially a desire for being.' (Evans, 2005, 16). Het subject bij Lacan is zonder 'zijnsgrond': 'Conversely, something may *exist* without *being*, such as the "ineffable, stupid existence" of the subject, which cannot be completely reduced to a signifying articulation.' (Lacan, 1977 E, 194). Lacan reserveert voor het subject niet voor niets het neologisme *parlêtre* (het subject als sprekend wezen), waarmee hij stelt dat het zijn (van de mens) inherent geconstitueerd is in en door de taal. Voor Lacan bestaat er geen sub-symbolisch veld, behalve dan in de gedaante van *het reële* als niet te symboliseren rest, of brute materialiteit: '(for Lacan) there is no sub-symbolic or "instinctual" order of things, no domain of being or nature, that can subsume the domain of the subject and speech. The subject of speech is (...) forever "cut off from nature" (...)' (Hallward, 2010, 40). De ondermijnende interpretatie van 'het zijn' of 'natuur' als leeg en zonder grond, in het geval van Lacan, markeert het ontologische verschil ten opzichte van de naturalistische visie van Deleuze, waarin het zijn als affirmatieve productie- of verlangensmachine verschijnt. Middels deze visie formuleert Deleuze een kritische filosofie voorbij de representatie: 'Filtered through representation, desire ceases to be immediate or productive so as to become merely figurative or symbolic, a matter for interpretation, an illusion made up only of language, dream, or myth.' (Hallward, 2010, 44).

Bij Deleuze draait het om concepten als 'onmiddellijkheid', 'intuïtie', 'expressie', 'affectiviteit' en 'presentie'. Concepten die onbemiddeld uitdrukking geven aan het prereflexieve gebeurteniskarakter van 'het zijn' als eenstemmige veelheid (in radicaal spinozistische zin). Met zijn kritiek (Deleuze) op de representatie stuiten we op het meest cruciale verschil tussen beide heren. De genese van het verlangen als zijnstekort en het schisma tussen betekenaar en betekende in relatie tot de taal en het spreken (Lacan), zijn voor Deleuze uiteindelijk niets minder dan representatieve illusies: 'Every time that production, rather than being

apprehended in its originality, in its reality, becomes reduced in this manner to a representational space, it can no longer have value except by its own absence, and it appears as a lack within this space.' (D&G, 1972, 306). Tekort, negatie en schisma zijn aldus het productie-effect van representatieve denken. Dit uitgangspunt maakt dat de psychoanalyse van Lacan uiteindelijk onverenigbaar is met het schizoanalytische denken van Deleuze (& Guattari). Het analytische denken van Lacan gaat namelijk vergezeld van de volgende schismatische procedure: 'To negate the subject of the statement in favor of the subject of enunciation.' Samen te vatten als: 'You say one thing, but what you are really saying is something else.' (Lambert, 2008, 197). Het lacaniaanse onbewuste, of het onbewuste subject, wordt middels deze 'splitsing' geproduceerd: 'Thus the analytic machine "produces" the unconscious by splitting the subject of the statement from the subject of enunciation, and it is by means of this simple procedure of division (...) that the unconscious appears (...)' (ibid.). Een bijkomend effect van deze splitsing is mijns inziens de mogelijke productie van een ongezonde (macht)verhouding tussen analyticus en analysant. De analyticus positioneert zich namelijk op het niveau van de betekenaar (waarheid) en de analysant bevindt zich op het niveau van het betekende (valsheid). Binnen de analyse kan daardoor het gevaar ontstaan dat de uitingen van de analysant nooit echt op waarde geschat worden, daar de analytische neiging erin bestaat (qua structuur) om het betekende (valsheid) op de betekenaar (waarheid) terug te plooiën. Een goed getrainde analyticus waakt er voor om in deze positie terecht te komen. Zijn eigenlijke positie is die van een 'niet-wetende'. Zijn omgang met het betekende en de betekenaar dient dan ook vanuit een niet-wetende anticipatie te gebeuren. Hij/zij houdt rekening met 'het andere' in de boodschap, maar pikt het vertelde er niet noodzakelijkerwijs op vast. Wanneer dit uitgangspunt voor de analyticus een stelregel is (niet-weten), voorkomt hij/zij in de valkuil van 'de (alles)wetende' te vallen en het wederzijdse contact kan zonder pijnlijke verwaarlozing van het vertelde plaatsvinden.

Middels deze observatie ontluikt langzaam het besef dat het lacaniaanse onbewuste (het onbewuste is gestructureerd als taal), een andere is dan het deleuziaanse onbewuste (het onbewuste als fabriek, als werkplaats van niet-persoonlijke intensiteiten en affecten). In *Anti-Oedipus* en *A Thousand Plateaus* werken D&G dit conceptueel steeds

verder uit. Ze postuleren een nieuwe opvatting van het onbewuste *buiten* het psychoanalytische discours: het de-territorialiseren van de psychoanalyse richting schizoanalyse.

3.5 Schizoanalyse

Aan het einde van *Anti-Oedipus* bepleiten D&G een verschuiving van psychoanalyse richting schizoanalyse. Wat houdt dit in? De schizoanalyse toont zich als een virtueel instrumentarium om de socio-materiële werkelijkheid mee te analyseren. Het gaat daarbij specifiek om het analyseren van macro- en micropolitieke krachtlijnen (molair/moleculair) en de wijze waarop deze wederzijds op elkaar inwerken. (Schuilenburg & van Tuinen et al. 2009, 227) Van molaire krachtlijnen (macro) gaat een identificerende, totaliserende, voorschrijvende en uniformerende werking uit. Concrete voorbeelden hiervan zijn organicistische assemblages, zoals bedrijven, instituties, landen, religies en politieke partijen, maar ook protocollen, opvoeding- en onderwijsregimes, diagnostiek (DSM IV), hiërarchische functie-indelingen en marktwerking. Molaire lijnen hebben ten eerste de neiging om individuen en groepen te verdelen in grote binaire categorieën: man-vrouw, allochtoon-autochtoon, vakantie-werk, jong-oud, gezond-ongezond, burger-consument, etc. (Schuilenburg & van Tuinen et al. 2009, 225) Naast deze *oppositieele segmentatie* onderscheiden D&G ook nog de *circulaire segmentatie*, die naar een opdeling in steeds groter wordende cirkels verwijst: het huis, de straat, de buurt, de stad, het land, etc. (ibid.) Ten slotte ontwaren D&G nog een derde lijn, de *lineaire segmentatielij*n, waarbij verschillende episodes of fases elkaar opvolgen: school, opleiding, baan, etc. (ibid.) Molaire krachtlijnen werken via een drievoudige segmentatie door op het socio-materiële lichaam. Kenmerkend voor segmentatie is dat het intrinsiek wordt begeleid door een proces van ‘overcodering’, dat middels het principe van de herhaling een dominante coderingslogica bestendigt, legitimeert en (her)uitvindt.³⁵ Moleculaire lijnen staan in een directe verbinding met deze molaire lijnen, maar zijn minder gemakkelijk te detecteren of in het vizier te krijgen. D&G koppelen het moleculaire aan (onbewuste)

³⁵ Bijvoorbeeld het vanzelfsprekende (herhalende) gebruik van de term ‘allochtoon’ binnen de context van het integratiedebat.

micropercepties, gevoelens, affecten en impulsen, stroom, beweging en creatie, waarin het draait om niet voorziene (micro)-wordingen en rhizomatisch handelen binnen de reikwijdte van het segment – waarbinnen het moleculaire is geïnvolveerd – maar er niet geheel mee samenvalt. Het ongrijpbare karakter van de moleculaire lijn zorgt dat er ongemerkt kleine barstjes in een systeem ontstaan, dat het plooibaar blijft en tot transformatie in staat is. Een moleculaire lijn kan echter ook culmineren of aanzwellen tot een *vluchtlijn*: dit is het moment waarop een breuk zichtbaar wordt, een segment niet meer wordt verdragen. (ibid.) De vluchtlijn is een moleculaire lijn met een extreme intensiteit, die een molaire lijn doorbreekt. In plaats van een overcoderingsmachine is het een machine die opereert via decodering en deterritorialisatie. (ibid.) Een vluchtlijn staat nooit op zichzelf, ze parasiteert altijd op een molaire lijn, waartegen ze zich afzet of op terugvalt.³⁶

Binnen het kapitalisme worden beide krachtlijnen (molaire/moleculaire) libidineus ondersteund door enerzijds *paranoïde* mechanismen en anderzijds *schizoïde* mechanismen. (molaire-paranoïde en moleculaire-schizoïde). Met name de schommelingen en de onbewuste overgangen van het ene type naar het andere (en dikwijls ook het samengaan van beide types), vormen voor D&G de voornaamste inzet van de schizoanalyse. (D&G, 2010, 342) De molaire-paranoïde lijn gaat daarbij in de richting van de grote getallen en massafenomenen, en de moleculaire-schizoïde lijn laat zich in met singulariteiten; met interacties en verbindingen van verschillende ordes. De eerste doet volgens D&G aan *macrofysica*, terwijl de schizo aan *microfysica* doet, daar ze niet meer aan statische wetten wenst te gehoorzamen.³⁷ (D&G, 2010, 344-345) Tijdens interferenties van beide typen heeft enerzijds het molaire type de neiging om het moleculaire aan zich te onderwerpen, anderzijds hebben de moleculaire multipliciteiten de neiging om gestructureerde

³⁶ Een recentelijk voorbeeld van moleculaire lijnen die aanzwellen tot een vluchtlijn is de Arabische lente.

³⁷ Belangrijk om hierbij op te merken is het feit dat beide (libidineuze) dimensies niet tegenover elkaar staan, als onderscheiden velden. Ook verwijst het molaire niet naar 'het collectieve' en het moleculaire niet naar het 'individuele'. Het gaat D&G eerder om een verschil tussen twee soorten collecties of populaties: grote aggregaten en micro-multipliciteiten. (D&G, 2010, 345)

massafenomenen aan zich te onderwerpen. (D&G, 2010, 345) Molair-paranoïde investeringen worden door D&G gekenmerkt als investeringen van een *onderworpen groep*, waarmee bestaande soevereiniteitsvormen worden bestendigd, koloniale formaties in stand worden gehouden, en verlangens van personen worden geïdentificeerd, onderdrukt en verdrongen. (ibid.) Moleculair-schizoïde investeringen kenmerken zich als investeringen van een *subjectgroep*, waarbinnen het verlangen niet wordt opgehoopt, maar wordt losgemaakt uit de aggregaten waarin het verstrikt is geraakt. De kritische of destructieve taak van de schizoanalyse bestaat erin om de molair-paranoïde investeringen zo veel als mogelijk te ondermijnen of te de-territorialiseren. Specifieker nog stelt de schizoanalyse zich ten doel ‘de macht der representatie’ in al zijn vormen (oedipaal, egocentrisch, religieus, etnisch fanatistisch, patriottisch, etc.) te ontkoppelen: ‘We are still pious or paranoid as long as we believe in any univocal meaning or representation, given that contemporary society, based as it is on axiomatization, operates beneath or beyond the threshold of representation altogether - You can believe you are guilty of wanting to kill your father and sleep with your mother, you can believe in Oedipus; but you can also believe you are guilty of not working hard enough, owing too much, or over-indulging yourself; you can believe in the superiority of your religion, nation, or sports-team - and all these beliefs are paranoid molar investments which contravene the molecular investments of desiring-production.’ (Holland, 1999, 98). Volledige ontsnapping uit molaire investeringen is niet noodzakelijk, laat staan mogelijk, aldus D&G. De schizoanalyse is *geenszins* uit op een radicale vernietiging van socio-molaire investeringen. Ze is enkel kritisch naar die vormen waarbinnen het moleculaire verlangen per definitie wordt verpletterd. Molaire aggregaten die zich op flexibele wijze inzetten (vrije ordening) om moleculaire investeringen te stimuleren en te doen floreren, krijgen vanuit de schizoanalyse de voorkeur en de schizoanalyticus zet zich in om deze fluïde aggregaten te bevorderen en te doen accelereren.

Het schizoanalytische project, zoals voorgestaan door D&G, blijft nog uitermate conceptueel. Beide auteurs weigeren principieel om ook maar enigszins concrete voorzetten te doen. Er bestaat geen schizoanalytisch manifest, laat staan een programma of methodiek. Ze weigeren het moleculaire verlangen op te sluiten in een richtlijn (molariseren van de flux). De schizoanalyse is een virtueel

instrumentarium dat (*in situ, in actu*) kan worden ingezet en aangewend op ieder willekeurig moment: daar waar creatieve knooppunten in statische knelpunten veranderen.³⁹ De schizoanalyse is eerder een manier van leven, dan een welomschreven programma waarnaar iemand zich schikt. Per situatie en context weegt de schizoanalyticus zijn interpretaties of interventies af en handelt daarbij naar eigen eer en geweten, om de ontstane knelpunten naar knooppunten om te buigen. Hij focust zich daarbij op de (organisatorische) ‘plekken der moeite’ (weerstandformaties) in en rondom het netwerk waarbinnen hij of zij zich *op dat moment* beweegt, en tracht deze bespreekbaar te maken (doorwerken van knelpunten). De schizo gaat als een technicus te werk vanuit de intentie om ontbonden weefsels te repareren of te transformeren richting meer vrije vormen van ordening of interactie.

3.6 Analyse

D&G staan een radicale opschoning van het psychoanalytische gedachtegoed voor en uiten felle kritiek op de wijze waarop binnen de psychoanalyse het onbewuste wordt geproduceerd en gethematiseerd. Voortbouwend op de kritiek die Lacan reeds uitte op de psychoanalyse van zijn tijd, stellen D&G uiteindelijk ook vraagtekens bij zijn ontologische uitgangspunten en linguïstische begrippenapparaat. Lacans opvatting van de mens als afgesneden van de natuur, als een leeg surplus in relatie tot het zijn (*lack of being*), is onverenigbaar met het naturalistisch spinozisme van D&G. De mens als ‘inhoud-vorm’ is een immanente plooi van de natuur; hier zit geen afgrond of leegte tussen. Verder breken D&G het onbewuste nog verder open dan Lacan tot nog toe gedaan heeft. Het onbewuste is volgens hen niet

³⁹ Als praktisch voorbeeld kan hier de huidige therapeutische constellatie dienen. Op het moment dat de geldigheid van therapeutische interventies gelieerd raakt aan een verzekerings- en financieringsbestel dat diagnostische (kortdurende) behandelingscombinaties laat prevaleren (kostenefficiëntie-ratio) boven langdurige, open, zoekende en tastende vormen van therapie – waarin de nadruk licht op de complexiteit en meerduidigheid van problematiek – dan wordt de oorspronkelijke veelheid (van therapievormen en mens-zijn) verdrongen naar meer disciplinerende en normaliserende vormen van therapie (cognitieve en gedragstherapeutische), waarmee afwijkende subjecten het snelst richting functioneel arbeidzame subjecten omgebogen kunnen worden. De schizo verzet zich (zodra hij/zij daar lucht van krijgt) tegen dit soort tendensen.

gestructureerd als taal en is geenszins het productie-effect van een schisma tussen de betekenaar en het betekende. Het onbewuste van D&G is een directe manifestatie van het reële, zonder om- of tussenweg, voorafgaand aan elke vorm van representatie (= vermenselijking, fantasmatisering en imaginarisering van het onbewuste). Het onbewuste is wees, atheïstisch en van niet-persoonlijke aard. Ze beweegt en toont zich in de vorm van een ondoorzichtige netwerkmachine (verlangensmachines), die op immanente wijze is gerelateerd aan discursieve productie-effecten (macht en kracht) in het socio-materiële veld. Het onbewuste van D&G is bijgevolg niet te reduceren of in te kapselen tot een afgebakende plek of plaats. Ze valt niet te psychologiseren, te familialiseren of te individualiseren (zoals binnen de therapeutische praktijk gebeurt). Virtueel is ze alomtegenwoordig en ze machineert door alles heen. Ze is een directe investering binnenin het socio-materiële veld, waarin ze versplinterd raakt, fluxatief wordt afgebroken en geherinvesteerd naar de dominante productie en anti-productielijnen die geldend zijn binnen een bepaald maatschappijtype. De wijze waarop individuele subjecten (bewust) over zichzelf en de wereld kunnen nadenken (reflectie, duiding, interpretatie), hoe ze zich (van binnen) voelen en wat ze existentieel belangrijk vinden, is volgens D&G direct verbonden met deze socio-materiële bewegingen. Het visualiseren en analyseren van deze existentiële en socio-materiële koppelingen of connecties, is de belangrijkste inzet van een schizoanalyse: het conceptueel-virtuele alternatief dat D&G aandragen ten opzichte van Lacan en de objectrelatie-theoretici.

3.7 Tot slot

De vraag doemt nu op wat de bovenstaande inzichten zouden kunnen betekenen voor de humanistiek als menswetenschap. In het laatste deel van mijn scriptie staat deze vraag centraal. Zelf heb ik humanistiek altijd als een normatieve antropologie beschouwd, die zich kritisch verhoudt tot het tijdsgewricht waarin we leven. Het bevorderen van vitaliteit en het verheffen van subjecten en subjectgroepen maakt daar, wat mij betreft, intrinsiek onderdeel van uit. Op existentieel vlak lijkt het me daarbij van belang om naast zelfreflectie ook aan ‘voorbij-jezelf-reflectie’ te doen. Binnen humanistiek is de neiging om diep *in* ‘het zelf’ te kruipen beter ontwikkeld, dan de vaardigheid om *buiten* ‘het zelf’ te treden. In het nu volgende en laatste deel werk ik deze visie verder uit en ik formuleer een alternatieve visie. Tevens spreek ik me in het verlengde van mijn betoog uit voor het belang van de sociaal-politieke werkelijkheid, waarbij de nadruk komt te liggen op context, macht en de overkoepelende organisatie.

In de radicale afwijzing van de psychoanalyse door D&G ga ik niet geheel mee. Beiden hebben belangrijke kritiek geuit, maar het gaat mij te ver om er een definitieve streep doorheen te trekken. Met name op onbewust-existentieel niveau kan het objectrelationele en het lacaniaanse denken vruchtbare inzichten verschaffen. Nu komen we op een cruciaal punt in het betoog. D&G weigeren om naast een sociaal-politieke lijn een existentieel hermeneutische denklijn te formuleren. Het subject is bij D&G definitief overleden en dit gegeven maakt het moeilijk om nog over een existentiële dimensie te kunnen spreken. In het nu volgende derde deel zal ik het taboe op het formuleren van een subject-positie (het nieuwe incestverbod) doorbreken. Wel acht ik het van belang dat de existentiële dimensie in een directe relatie staat met een sociaal-politieke werkelijkheid. Met name de interferenties en de grenserving tussen beiden zijn in mijn optiek zeer belangrijk. Bij de formulering van de sociaal-politieke lijn sluiten we aan bij de schizoanalytische inzichten van D&G, zoals uitgewerkt in dit derde hoofdstuk. Op deze wijze verbind ik in het derde deel alle voorgaande denksporen en bepaal ik mijn positie als humanisticus in relatie tot de humanistiek als menswetenschap.

Deel III

Kwetsbaar vitalisme

Inleiding

In dit derde deel komt samen waar door mij in de voorafgaande delen naar is gezocht. De onderstaande tekst vormt een eerste aanzet en uitnodiging tot een ander denken over de plaats en positie van de humanistiek als menswetenschap en haar relatie tot het politiek-publieke buiten. In dit laatste deel betrek ik me op de interferentiezones tussen humanistiek, psychoanalyse en schizoanalyse en zet daarbij in op kruisbestuiving. Onder de noemer '*kwetsbaar vitalisme*' positioneer ik me te midden van de interne spanning tussen zingeving en humanisering en tracht daarbij openingen richting andere vormen van weten te exploreren, als aanvulling op het existentialistisch geïnspireerde humanisme. Ik werk dit langs twee lijnen uit: een existentiële lijn en een sociaal-politieke lijn. Twee dimensies die niet los van elkaar staan, maar voortdurend met elkaar zijn verknoot. In de beschrijving van de existentiële lijn put ik in het bijzonder uit inzichten zoals geformuleerd binnen het objectrelationele paradigma en het lacaniaanse denken. Deze inzichten zijn reeds verwoord in hoofdstuk een en twee van deze scriptie. Ik spreek me uit voor een herwaardering van de subject-positie, die in het verlengde ligt van het lacaniaanse subject. Een stap die mijns inziens nodig en noodzakelijk is om vitaal te kunnen opereren binnen het sociaal-politieke veld. Middels deze eerste lijn stel ik me kritisch op ten aanzien van D&G, die het subject en de existentiële dimensie in zijn geheel verlaten. In de sociaal-politieke lijn maak ik echter dankbaar gebruik van hun inzichten en ik incorporeer het schizoanalytische gedachtegoed in mijn uiteenzetting, aangezien de objectrelatietheorie en het lacaniaanse denken sociaal-politiek tekort schieten. Aldus sta ik in dit derde deel een complementatie voor van alle voorafgaande denkstijlen. Als laatste zal ik met een voorbeeld uit de praktijk illustreren wat kwetsbaar vitalisme pragmatisch zou kunnen betekenen. Een voorbeeld dat ik ontleen aan mijn eigen stagepraktijk.

4. Kwetsbaar vitalisme

Als sluitstuk van mijn scriptie spreek ik me uit voor een kwetsbaar vitalisme, ten gunste van de humanistiek als menswetenschap. Ik stel me hierbij ten doel om een aanvullend weten in het denken over zingeving en humanisering te exploreren, middels het leggen van een affirmatieve verbinding tussen psychoanalyse, schizoanalyse en humanistiek. Het overbruggen van de (op het eerste gezicht) *harde* verschillen tussen de drie disciplines staat hierbij centraal. Kwetsbaar vitalisme is een oproep tot onbewust existentiële verdieping en een appèl tot sociaal-politiek engagement. Hiermee sluit ik aan op een beweging die binnen de humanistiek steeds meer weerklank vindt: het belang van context en macht in relatie tot existentiële leerprocessen en normatief professioneel handelen.

4.1 De existentiële lijn

Kwetsbaar vitalisme wordt in eerste instantie gekenmerkt door *verzet* en sluit daarmee intentioneel aan bij de oproep van Michel Foucault in zijn voorwoord bij *Anti-Oedipus*: ‘Last but not least, the major enemy, the strategic adversary is fascism. And not only historical fascism, the fascism of Hitler and Mussolini – which was able to mobilize and to use the desire of the masses so effectively – but also the fascism in us all, in our heads and in our everyday behavior, the fascism that causes us to love power, to desire the very thing that dominates and exploits us.’ (Foucault, 1976, xiv-xv). Kwetsbaar vitalisme richt zich met andere woorden op de ontrafeling van fascistoïde en paranoïde formaties *in* (existentieel) ons en *buiten* (sociaal-politiek) ons en het onderzoekt daarbij in het bijzonder de onderlinge interferenties en verstrengelingen tussen beiden. Beide sferen kunnen immers niet los van elkaar gezien worden. In tegenstelling tot D&G trek ik een noodzakelijk verband tussen existentiële doorwerking en vruchtbaar sociaal-politiek engagement. De verwaarlozing van een van deze polen verzwakt mijns inziens de slagkracht van potentiële interventies.⁴⁰ Sociaal-politiek engagement voedt zich vanuit

⁴⁰ Deze kritiek valt ook om te keren richting de objectrelatietheorie en het lacaniaanse denken. Alhoewel Lacan de ruimte opent richting de symbolische orde is een daadwerkelijk sociaal-politiek engagement nog geenszins aan de orde. In het geval

existentiële loutering en andersom. Het stelselmatig doorwerken van de eigen oedipale socialisering, objectrelaties en andere reactieve elementen binnenin het verlangen (almachtsfantasieën, ingekapselde fantasmen, dwangmatigheden en narcistische gehechtheden) zijn wat mij betreft onontbeerlijk voor een open, doorleefde blik op de wereld en de processen die daarbinnen gaande zijn. Middels het onderzoeken van geïnternaliseerde en geëxternaliseerde objectrepresentaties die van invloed zijn op ons gedrag, kunnen we stapsgewijs inzicht krijgen in datgene wat ons in het alledaagse leven dwars zit tijdens de contacten en interacties die we met anderen aangaan. Om vitale connecties tot stand te brengen en om vruchtbare relaties aan te kunnen gaan, te onderhouden en te intensiveren, is dit soort kennis cruciaal. Vaker dan niet zijn de participanten in gesprekken *te* vol van zichzelf of de ander, om te kunnen zien wat er in het tussen-menselijke gebeurt en door welke mechanismen het contact in de ban wordt gehouden. Kwetsbaar vitalisme richt zich, lacaniaans gezegd, op de vitalisering van het verlangen middels een doorleefde negatie en doorwerking van de reactieve mechanismen (ressentimenten) die ons parten spelen. Dit principe vormt de eerste pijler van de existentiële lijn.

Een tweede pijler betreft de notie ‘kwetsbaarheid’ in relatie tot eindigheid. Op het niveau van levensbeschouwing betreft het kwetsbaar vitalisme al het menselijke streven in relatie tot eindigheid. Deze notie van eindigheid is een radicale notie, vanuit een uitgesproken niet-theïstische visie op mens-zijn, wereld en kosmos. Vragen over het wel of niet bestaan van een god, de onsterfelijkheid van de ziel, geest of een innerlijke essentie, spelen geen rol binnen kwetsbaar vitalisme en worden uiteindelijk beschouwd als ficties; bedrieglijke opiaten die ons het zicht op de ruwe materialiteit van het reële belemmeren. In het uur van onze dood wordt de mens weer worm en daar blijft het bij.⁴¹ Zingeving geschiedt hier in het

van de objectrelatietheorie ontbreekt iedere verwijzing naar een sociaal-politiek buiten.

⁴¹ Laat ik gezegd hebben dat ik hier geen militant atheïsme bepleit, zoals vertolkt door het verlichtingshumanisme. Verre van dat zelfs. Als levensbeschouwelijke bronnen wordt binnen kwetsbaar vitalisme geput uit inzichten van Schopenhauer, Nietzsche, Freud, Sartre, Merleaux Ponty, Lacan en Heidegger. Deze niet-theïstische opvatting impliceert geenszins dat er niet ook met inzichten uit de religieuze tradities wordt gewerkt. Het Augustijnse denken en mystici als Johannes van het Kruis, Theresa van Avila en Meister Eckart zijn meesters in de louteringspraktijk, die we qua vorm en

aangezicht van het ondraaglijke, in de koude, doch frisse lucht. Het existentieel uithouden en verdragen van deze positie is een leidend imperatief binnen het kwetsbaar vitalisme. Het noopt de beoefenaar tot bescheidenheid en kwetsbaarheid, als sterk medicijn tegen potentiële zelfoverschatting. De notie ‘eindigheid’ dient hier breed opgevat te worden. Het betekent geenszins dat alle gebeurtenissen en strevingen in relatie tot de dood als eindpunt betrokken worden. Alhoewel de dood als slotakkoord – van elk geplooid leven – een absolute balk present stelt, gaat het ons om een analyse van de dood in de onmiddellijkheid van het alledaagse leven. De (reële) dood is niet enkel een te komen gebeurtenis in de toekomst. In elke alledaagse verandering of verlies laat zij zich gelden. In elke transformatie sterft iets van de voorgaande formatie. Het euvel voor de mens is dat veranderingen en verlies vaak niet zonder slag of stoot verlopen. Een bewustzijns- of relationeel handelingspatroon waarin van binnen of buiten een breuk wordt geslagen, of waar een deviatie in wordt aangebracht, kan pijnlijke (bewuste- of onbewuste) affecten (zoals verdriet, schaamte) losmaken en, daaraan gekoppeld, heftige weerstanden oproepen (zoals agressie, angst). Tijdens praktisch elk contact met de ander, maar ook in totale afzondering, kunnen bepaalde objecten plots binnendringen, waardoor we ineens of geleidelijk van slag raken (psycho-fysisch ongemak voelen, schaamte, schuld, angst, walging, verdriet, stress). Deze objecten hoeven allerm minst verwrongen representaties van vroeger te zijn. Het gaat hier om affectmomenten, sferen en gebeurtenissen die per definitie onhelder (onbepaald) blijven. We kunnen in de onmiddellijkheid, maar ook daarna, niet goed reconstrueren of zien wat er op dat moment in ons lichaam en de relationele context is gebeurd; waarom een bepaald gevoel ons overmeesterde. Veel van wat ons overkomt, kunnen wij niet (geheel) controleren of beheersen. Deze structurele onmacht in relatie tot onszelf en het andere – gekoppeld aan de notie en omgang met binnendringende objecten en de daaraan gerelateerde affecten – is voor ons vaak onverdraaglijk en doet pijn. We worden voortdurend van onszelf ontdaan, uit onze voegen gelicht. Het onderzoeken, doorwerken en toelaten van deze ‘krenkende’ objecten staat binnen

intensiteit zeker ter harte nemen. Ook inzichten uit het Zenboeddhisme zijn een welkome aanvulling bij het aanscherpen en vrijmaken van onze psyche.

een kwetsbaar vitalisme dan ook centraal. Via dit objectrelationele onderzoek creëren we vaardigheid en openheid in de omgang met onze existentiële kwetsbaarheden op meerdere terreinen. Een insteek en focus die van onszelf vraagt om langs de grenzen van ons vanzelfsprekende bewustzijn te denken, richting de minder zichtbare invloeden die onderhuids de draak met ons steken. Een intentionele aanpak die verder gaat dan we normaliter bij leven en welzijn kunnen bevatten, bezien vanuit ons eenkennige actor-perspectief. Een proces dat het beste resultaat oplevert, wanneer dit in relatie met anderen wordt uitgewerkt (*durcharbeitung*) en bespreekbaar wordt gemaakt, uiteraard onder supervisie van geëquipeerde trainers. Trainers zijn een noodzakelijke voorwaarde. Je hebt personen nodig die ‘deze weg’ zelf jarenlang hebben bewandeld en nog steeds bewandelen (een oneindig proces), die in staat zijn om overdracht, weerstand, almacht, of projectie te detecteren en te benoemen wanneer deze zich voordoen. Professionals die erin getraind zijn om een dialoog van zijn imaginaire gewicht te ontdoen en te openen richting iets anders. Hier zie ik een nieuwe taak voor de humanisticus neergelegd. Vanuit een doorleefde houding van niet-weten (als stelregel) begeleidt en anticipeert de humanisticus zich – in samenspraak met ander(en) – op de reactieve en regressieve elementen in het verlangen, met de intentie deze om te buigen richting meer vitale connecties.

Het existentieel onderzoeken, doorwerken en het eventuele ombuigen van ressentimenten binnenin het verlangen, is een belangrijk onderdeel, doch niet de enige focus waarop het kwetsbaar vitalisme zich richt. De sociaal-politieke doorwerking en doelgerichte assimilatie van het verlangen – richting engagement – is van even groot belang.

4.2 De sociaal-politieke lijn

Sociaal-politiek bezien richt het kwetsbaar vitalisme zich op het verheffen van subjecten of subjectgroepen, om ze op een hoger plan te brengen in relatie tot zichzelf, de ander en de wereld om hen heen. Dat wat daarbij *tussen* mensen gebeurt, is in eerste instantie maatgevender dan wat er *in* mensen gebeurt. (naar: Oosterling, 2010, 71) Niet het individu, maar de relaties, het netwerk en de knooppunten waarbinnen mensen leven, staan binnen deze lijn centraal. Binnen de sociaal-politieke lijn verschuift de focus naar analyses van reactieve en

productieve vormen van verlangen (en haar machinaties) binnen een netwerk, en minder naar strikt individuele problematiek. Uiteraard wordt daarbij het belang ingezien om goed te luisteren naar alle verhalen die er binnen een netwerk de ronde doen. De uitkomsten ervan zijn echter ten gunste van netwerktechnische interventies, te weten, 1: het *moleculair* maken van *molaire* structuren, en 2: het faciliteren en flexibiliseren van *molaire* structuren (overkoepelend, regelgevend beleid), waardoor *moleculaire* structuren beter tot hun recht kunnen komen (individuele professionals). Een strategische inzet die van tevoren transparant gemaakt dient te worden (draagkracht creëren) richting alle betrokkenen in het betreffende veld. Om deze shift te kunnen maken, is het voor een humanisticus van belang om – in het verlengde van de existentiële lijn – een sociaal-politieke integratie van opgedane kennis en handelen te doorlopen, en om deze in materiële in- en output om te zetten. De sociaal-politieke lijn vindt inspiratie in de schizoanalytische vergezichten van D&G. Dit betekent voor de humanisticus dat hij naast het bieden van steun op het niveau van individuele bestaans- en zingevingsvragen zich actief betreft op de organisatorische context waarin hij zich (gelijktijdig) beweegt. Dit alles, met als doel deze context (waar nodig) te veranderen of te flexibiliseren. De humanisticus is zowel vertrouweling als organisatorisch criticus en hervormer, die zich bezighoudt met brede ethische vraagstukken en normatief professionele vragen, die zijn cliënten direct dan wel indirect aangaan en hij behartigt in principe de moleculaire belangen en zorgen van *eenieder*, die verknoopt is met het netwerk waarbinnen hij opereert. Het gelijktijdig visualiseren, analyseren en vitaliseren van existentiële en organisatorisch-contextuele koppelingen of connecties wordt de belangrijkste inzet van deze humanisticus (op micro en meso-niveau), die daarmee transformeert in een algemeen en ongebonden schizoanalyticus.

De humanisticus als schizoanalyticus is – in het verlengde van deze taken – uit op de vitalisering en intensivering van moleculaire verlangensstromen op macro-niveau. Een proces dat immanent wordt opgestuwd middels de micro- en meso-politieke interventies en verbindingen die de schizoanalyticus aangaat met anderen. Dit macro-politieke doel is met andere woorden geen transcendentale dimensie van latere implementatie, maar is reeds vervat in de micro- en meso-politieke intensiteiten zelf, als het cumulatieve effect van al deze

handelingen en interventies samen.⁴² Daar dit alles voor de lezer moeilijk te visualiseren is zal ik bovenstaande visies en voorstellen relateren aan een reëel bestaande praktijk.

4.3 Kwetsbaar vitalisme: praktische implicaties

De Rotterdamse filosoof Henk Oosterling is initiator van *Rotterdam Vakmanstad/Skillcity* (RVS). Onder RVS vallen verschillende grootstedelijke opbouwtrajecten die zich richten op de ontplooiingskansen van grote groepen Rotterdammers die niet adequaat zijn aangehaakt in het transitieproces van de werkstad naar de cultuurstad. (Oosterling, 2010, 203) Het overbruggen van deze afstand vergt meer dan een mentaliteitsverandering, een cultuuromslag of een beleidsbijstelling, aldus Oosterling. (ibid.) Volgens hem is er een algehele discoursomslag nodig en RVS wil een bijdrage leveren aan een andere samenlevingsopbouw. RVS staat een *bottom-up* aanpak voor en start strategisch aan het begin van elk levenstraject: de school. RVS wil opschalen via buurt en markt door oningeloste verlangens en sluimerende potenties trajectmatig aan te sluiten op grootstedelijke netwerken. (Oosterling, 2010, 304)

Hoe vertaalt dit zich naar de praktijk? *Fysieke Integriteit* is een van de ontwikkelingstrajecten die door Oosterling is uitgezet op openbare basisschool ‘Bloemhof’ in Rotterdam-Zuid. *Fysieke Integriteit* behelst een driejarig wetenschappelijk gemonitord traject dat tevens op drie andere basisscholen in Rotterdam is uitgezet. (Oosterling, 2010, 71) De plek waar het traject is uitgerold – in dit geval een school – vormt volgens Oosterling een macrofysiek knooppunt en de doelgroep – de afzonderlijke leerlingen – microfysieke knooppunten. Uitgangspunt van dit traject is dat ze de mens altijd situeert in de relaties die ze met anderen onderhoudt. Achter deze inzet schuilt voor Oosterling een filosofisch gedachtegoed: een sociaal-politieke visie, waarbinnen concepten als sociale cohesie, samenleven, verantwoordelijkheid en solidariteit centraal staan en waarin datgene wat *tussen* mensen gebeurt in eerste instantie maatgevender is, dan dat wat *in* mensen gebeurt. Een

⁴² Kwetsbaar vitalisme is een radicaal spinozisme. Ze volgt hierin dezelfde denklijn als D&G.

netwerkvisie die zijn kracht ontleent aan een relationele filosofie.⁴³ (Oosterling 2010, 71) Voor Oosterling, de bedenker van dit concept, is *Fysieke Integriteit* allereerst een microfysieke toestand: ‘Hoe goed zitten kinderen in hun vel?’ Deze vraag spitst hij verder toe: ‘Hoe gaan kinderen met hun eigen lichaam om, hoe werkt dit door in de omgang met andere kinderen in de klas en op straat en welke effecten heeft dit voor hun sociaal-emotionele en cognitieve ontwikkeling?’ (Oosterling, 2010, 72) Deze aspecten splitst hij uiteindelijk uit in een drievoudige ecologie⁴⁴: fysiek, sociaal en mentaal. *Fysieke ecologie* richt zich op de macropolitieke verhoudingen van mens en natuur. *Sociale ecologie* brengt de micropolitieke verhouding van mens tot mens in beeld. *Mentale ecologie* gaat over de reflexieve verhouding van individuen tot de eerste twee velden. (Oosterling, 2010, 268) Dit conceptuele format is min of meer verankerd in het basisschoolleerplan en is uiteindelijk concreet vertaald in vier praktische lijnen: een judolijn, een kooklijn, een ecolijn en een filosofielijn. (Oosterling, 2010, 72) Middels deze vier trajectlijnen wordt op microfysiek niveau, fysieke, sociale en mentale integriteit nagestreefd.

De fysieke integriteit van leerlingen wordt binnen het traject afgemeten aan een drietal condities: fysiek, sociaal-emotioneel en cognitief. Deze worden door middel van wetenschappelijk gestandaardiseerde testen drie jaar lang getest en vergeleken. Het monitoren beoogt het volgende⁴⁵:

Negatief	Positief
terugdringen van overgewicht en zwaarlijvigheid	versterken van totale fysieke conditie
verminderen onderling pestgedrag en agressie	versterken van zelfvertrouwen en wederkerigheid
opheffen sociaal isolement	versterken eco-sociaal zorgbesef
transformeren defensief en negatief zelfbeeld	vergroten ambitieniveau en versterken positief zelfbeeld

⁴³ Een filosofie die niet van het individu en van identiteiten uitgaat, maar van relaties en netwerken.

⁴⁴ Het begrip ecologie – dat de wetenschap (*logos*) van het huis (*oikos*) betekent – is een kritische wetenschap die zich richt op de onderlinge afhankelijkheden in en tussen natuurlijke systemen. Het is eveneens gebaseerd op de primaire relationaliteit van netwerken. (Oosterling, 2010, 268)

⁴⁵ Bovenstaande tekst en schematische weergave naar: Oosterling, 2010, 73

Aan het einde van de driejarige monitor zal moeten blijken of deze doelstellingen zijn gehaald. Het is niet de ambitie van dit traject om alle leerlingen te laten doorstromen naar het VWO. De eigenlijke ambitie van het traject is om de leerlingen te laten instromen op grond van wat ze kunnen en wat ze willen. Het gaat erom kinderen te laten ontdekken waar ze geschikt voor zijn, waar ze zich op hun plaats voelen en zich gewaardeerd weten. (Oosterling, 2010, 73)

4.3.1 De vier lijnen

De vier lijnen (judo, koken, tuinieren, filosofie) zijn een toevoeging aan het reguliere curriculum en moeten uiteindelijk bewerkstelligen dat de doelstellingen, zoals weergegeven in het bovenstaande schema, binnen drie jaar verwerkt wordt. Dit is een integraal voorstel waarmee de gestelde problemen en ambities concreet te lijf worden gegaan. Het nu volgende schema laat zien wat middels deze vier lijnen wordt beoogd.⁴⁶

	Judolijn	Kooklijn	Ecolijn	Filosofielijn
Inzet	Reguleren agressie	Tegengaan obesitas	Ombuigen Wegwerp cultuur	Stroomlijnen denken
	Motorisch gewicht	Voeding- balans	Ecologisch zorgbesef	Reflexieve ervaring
	Energie- balans	Smaak- ontwikke- ling	Cyclische ervaring	Kritische Zelfreflectie
Mentaal	Concentra- tie: afzien	Aandacht: overzien	Voeling: zien	Visie: inzien
Sociaal	Wederzijds respect	Wederzijdse hulp	Vitale Solid(ar)iteit	Communicatie
Fysiek	Fysieke Sensibiliteit Beproeven	Smaak- sensibiliteit Proeven	Aarding Groene vingers	Gemeen- schapszin (con)tact
Integraal	Herkennen Respect- cultuur	Erkennen Zorgcultuur	Beseffen Interdepen- dentie	Doorzien Interesse

⁴⁶ Schema naar: Oosterling, 2010, 75

Het traject *Fysieke Integriteit* acht ik een goed voorbeeld van wat kwetsbaar vitalisme praktisch zou kunnen beogen. *Fysieke Integriteit* is een affirmatieve materialisatie van de uitgangspunten in de sociaal-politieke lijn, zoals omschreven in paragraaf 4.2. Middels concrete interventies op scholen wordt hier een begin gemaakt met het ombuigen van achterstand naar welstand (een traject van jaren). Knelpunten worden geleidelijk omgezet naar knooppunten en steeds meer mensen uit de wijk en ver daarbuiten sluiten aan op de werkzaamheden die binnen de school plaatsvinden. *Fysieke Integriteit* bouwt spontaan aan de binding, versterking en intensivering van sociaal kapitaal. Ouders die voorheen werkloos thuis zaten, bieden zich aan om een steentje bij te dragen in de tuin en de nieuw geïnstalleerde keuken (kooklijn). Elke dag dienen maaltijden bereid en uitgeserveerd te worden. De ingrediënten komen vers uit de tuin of ze worden gekocht op de markt even verderop (Afrikaandermarkt). Grootschalige onderlinge samenwerking is nodig om de kinderen elke dag een gezonde en gevarieerde maaltijd te bezorgen. Diverse ouders van kinderen hebben daarin een faciliterende functie gekregen. Aan overblijfmoeders- en vaders is geen gebrek. De participatie van ouders zorgt er tevens voor dat het persoonlijke contact tussen ouders en leerkrachten wordt versterkt. Er ontstaat daardoor wederzijdse ruimte en begrip; collegiale vriendschappen ontstaan. Op ouderavonden komt bijna iedereen opdagen. Het traject verspreidt zich van mond tot mond en van hand tot hand. Steeds meer mensen in de wijk weten af van dit traject en elk nieuw schooljaar nemen de aanmeldingen toe. Dit is het rhizomatische effect van *Fysieke Integriteit*: het koppelt steeds meer intenties en verlangens aan elkaar en steeds meer mensen haken erop aan. Het is bij wijze van spreken besmettelijk. Op deze wijze vergroot *Fysieke Integriteit* in de loop der jaren zijn slagkracht. Het is een sociale verlangensmachine die niet te stoppen valt en uitwaaiert richting andere wijken en (uiteindelijk andere) steden. Dit is een goede illustratie van wat ik in paragraaf 4.2 beschreef als het immanente macro-politieke effect van micro- en meso-politieke interventies.

4.3.2 Stage

Zelf ben ik ook door de werkwijze van Oosterling ‘besmet’ geraakt. Ik heb binnen het traject *Fysieke Integriteit* stage gelopen en een kwalitatieve verkenning uitgezet om geweld tussen

basisschoolleerlingen te onderzoeken en te inventariseren wat de vier lijnen – en met name de judolijn – voor effect hebben op de agressiebeleving van de kinderen. Vanuit mijn voorliefde voor de psychoanalyse werd mijn aandacht getrokken door de geformuleerde hoofddoelstellingen van *Fysieke Integriteit*, die inzetten op het verminderen van het onderlinge geweld en agressie tussen leerlingen. (Oosterling, 2010, 118) Om de huidige status en ontwikkeling van geweld en agressie in kaart te brengen, is in samenwerking met het *Verweij Jonker Instituut* op drie basisscholen een SDQ-vragenlijst (*Strengths and Difficulties Questionnaire*) afgenomen. Deze gevalideerde vragenlijst voor drie- tot zestienjarigen onderzoekt de aanwezigheid van psychopathologie en de gevolgen hiervan op het dagelijks functioneren. De vragenlijst brengt vijf domeinen in kaart: emotioneel gedrag, gedragsproblemen, hyperactief gedrag, sociale problemen en pro sociaal gedrag. (Oosterling, 2010, 121) Deze vragenlijst is uitgezet bij leerkrachten van leerlingen uit groep drie tot en met groep zes, waarvan er 585 goed ingevuld zijn teruggekomen. Ook is de SDQ ingevuld door de ouders van deze kinderen. Hiervan zijn er 370 goed ingevuld teruggekomen. (Oosterling, 2010, 121) Zowel de jongens als de meisjes op basisschool ‘Bloemhof’ scoren het hoogst op de schalen voor psychopathologie in vergelijking met de leerlingen op de andere scholen. (Oosterling, 2010, 125) Door het lesaanbod te versterken middels de vier lijnen wordt getracht deze score in positieve richting om te zetten. Er zijn elk jaar verschillende metingen die het verloop ervan monitoren. Metingen die ik van belang achtte, maar die tegelijkertijd vraagtekens bij me opriepen. Ik had intuïtief het idee dat de louter kwantitatieve metingen en testen uiteindelijk niet toereikend waren om de complexiteit en gelaagdheid van fenomenen als geweld en agressie in kaart te brengen. Ik zette een kwalitatieve verkenning op, om op experimentele basis geweld in de daadwerkelijke onderwijspraktijk te kunnen onderzoeken. Een inzet die voor Oosterling, naast zijn kwantitatieve data, interessante gegevens opleverde. Mijn voorzet voor een kwalitatieve verkenning is geïnspireerd op de inzichten zoals ik die heb geformuleerd in de existentiële lijn (zie paragraaf 4.1). Existentiële inzichten staan binnen het traject *Fysieke Integriteit* minder op de voorgrond. Ze is vooral sociaal-politiek gedreven en meet daar haar interventies en resultaten op af. Als stagiaire wilde ik zicht krijgen op de binnenwereld van de

leerlingen, hun gedrag en het effect van de context. Middels participatieve observatie en het doen van meerdere interviews met verschillende leerlingen uit diverse klassen, trachtte ik zicht te krijgen op de individuele en sociale leefsfeer van deze kinderen en te achterhalen wat hen bezighield: wat ze gelukkig, dan wel verdrietig maakte en hoe het er thuis aan toe gaat. Het resultaat van deze verkenning staat opgetekend in mijn stageverslag en is in te zien in de bibliotheek van de UvH.⁴⁷ De resultaten en inzichten zijn door Henk Oosterling goed ontvangen en worden meegenomen in het uiteindelijke advies richting de gemeente en voor verder onderzoek. Het belang van de existentiële dimensie heeft via deze weg kunnen doordringen in het traject.

⁴⁷ Mijn stageverslag is te vinden onder de naam: *Beproevingen in Rotterdam-Zuid, een drieluik*. Pascal Leuvenink, 2011

5. Tot slot

In deze scriptie heb ik een reis gemaakt door het psychoanalytisch geïnspireerde gedachtegoed, om de horizon van een nieuw weten op het spoor te komen in relatie tot mijzelf als humanisticus. In de toekomst wil ik de interferenties tussen psychoanalyse, schizoanalyse en humanistiek verder uitdenken. Mijn scriptie dient geïnterpreteerd te worden als een theoretische verkenning, die nodig was om helder te krijgen waar ikzelf sta in relatie tot deze interferentiezones (psychoanalyse – schizoanalyse – humanistiek). Ik zie mijn scriptie als geslaagd. Het doorwerken van de objectrelatietheorie en de uiterst complexe inzichten van Lacan en Deleuze & Guattari waren een flinke kluit, maar het is gelukt om dit alles in relatie tot elkaar te gaan zien en om de beslissende deviaties tussen de verschillende stromingen in perspectief te zetten. Met name de notie van ‘ander register’ is achteraf gezien kenmerkend. De overgang van Klein, Fairbairn en Winnicott richting Lacan en Deleuze & Guattari ervoer ik daadwerkelijk als een schismatische overgang. Een kernachtig overzicht schetsen van deze laatst genoemde denkers stond in schril contrast (qua moeilijkheidsgraad en intensiteit) met de wijze waarop ik het eerste deel wist uit te schrijven. Een schismatische overgang waarvan ik hoop dat de lezers van mijn scriptie deze ook enigszins hebben ervaren. Lacan en Deleuze & Guattari opereren vanuit een radicaal ander register dan in de klassieke psychoanalyse voor gangbaar wordt gehouden. Cerebraal wist ik dit reeds, maar de lijfelijke transformatie die ik tijdens het schrijf- en zoekproces heb ondergaan, was voor mij onontbeerlijk om deze postmoderne denkers daadwerkelijk en doorleefd te situeren in relatie tot het verleden, (klassieke psychoanalyse) tot zichzelf en ten opzichte van elkaar. Het schrijven van mijn scriptie bezie ik als een proces van doorwerking en als een proces waarvan ik in het begin niet wist waar het in zou uitmonden. In retrospectief heeft het proces van doorwerking geculmineerd in de bepaling van mijn positie als humanisticus in relatie tot de humanistiek als menswetenschap. De uitwerking van ‘kwetsbaar vitalisme’ en haar praktische implicaties is de uiteindelijke opbrengst van mijn zoektocht. Een tocht die niet stopt, maar zojuist is begonnen zijn conceptueel-pragmatische vruchten af te werpen.

Samenvatting

In mijn scriptie onderzoek ik wat de waarde en kracht is van (onbewust) existentiële en discursief sociaal-politieke invloeden voor de humanistiek als menswetenschap. Mijn interesse gaat uit naar die processen die de zelfredzame noties van het subject in eerste instantie ondermijnen. In mijn scriptie streef ik een gematigde decentralisering van het subject na, ten gunste van de sociaal-politieke ruimte waarbinnen ‘het subject’ verschijnt als een secundaire gestalte. Het existentialistisch geïnspireerde humanisme laat mijns inziens een groot veld van (onbewust) existentiële en discursief sociaal-politieke inzichten achterwege, door het ‘ik’ van het subject als begin- en eindpunt van analyse te nemen. Hiermee verarmen we de antropologische reikwijdte van onze kennis en overschatten we de positie van de mens.

In deze scriptie maak ik een reis door verschillende denkregisters met een toenemende abstractie. Ik ga door het psychoanalytisch geïnspireerde gedachtegoed heen, om uiteindelijk een vruchtbare verbinding te kunnen leggen met de humanistiek als menswetenschap. Ik start met een kernachtige weergave van het gedachtegoed van Klein, Fairbairn en Winnicott als belangrijke representanten binnen het objectrelationele paradigma. Dit eerste deel geeft in kort bestek weer vanuit welke basispremissen de klassiek georiënteerde psychoanalyse te werk gaat. Concepten als ‘regressie in relatie tot het handelen’, het ‘familiale karakter van objecten’ en de ‘installatie van het zijnstekort’, zijn tekenend voor de wijze waarop Freud en neo-Freudianen in de jaren veertig, vijftig en zestig van de 20ste eeuw psychoanalyse bedreven. Na de uiteenzetting van het objectrelationele paradigma volgt een verhandeling over het eigenzinnige denken van de Franse psychoanalyticus Lacan. Dit denken contrasteert in hoge mate met het eerste deel. De lezing van hoofdstuk een en twee laat zien dat een sociaal-politieke dimensie binnen het objectrelationele paradigma ontbreekt. Wat zichtbaar wordt is de verwijzing naar een symbolische orde die constitutief is voor de mens. Een belangrijke bijdrage en verbreding van het psychoanalytische denken, dat we op conto van Lacan moeten schrijven. De lezer krijgt tevens inzicht in het feit dat het denken van Lacan zich afspeelt in een compleet ander denkregister (van toenemende abstractie) dan men in de psychoanalyse gewend

was te denken. Met de introductie van het gedachtegoed van Deleuze & Guattari komt de lezer voor de tweede maal in een ander register terecht. Enerzijds bouwen Deleuze & Guattari voort op het anti-oedipale traject dat Lacan is ingeslagen, maar ze radicaliseren dit tevens tot een conceptueel sociaal-politiek alternatief. Binnen dit alternatief wordt elke referentie naar een oorspronkelijk 'tekort' (in relatie tot het verlangen) uitgezuiverd richting een affirmatieve theorie van het verlangen, dat zich vrij en zonder ontologische inperking laat gelden. Het verlangen in zijn meervoudige machinaties investeert zich voor Deleuze & Guattari direct in het maatschappelijke krachtenveld. Als alternatief voor de psychoanalyse spreken zij zich uit voor de schizoanalyse: een nieuw conceptueel instrument dat zich direct engageert middels moleculaire interventies in de socio-materiële werkelijkheid. Waar Lacan de basale contouren schetst voor een theorie van het verlangen voorbij de oedipale cel, radicaliseren en assimileren Deleuze & Guattari het verlangen richting netwerktechnische verlangensmachines, waarin noties als complexiteit en relationaliteit primeren.

In het laatste deel van mijn scriptie integreer ik de opgedane inzichten uit de voorafgaande delen tot een 'kwetsbaar vitalisme', ten gunste van de humanistiek als menswetenschap. In deze eerste aanzet formuleer ik twee aanvullende denklijnen (existentieel en sociaal-politiek) waar vanuit de toekomstige humanisticus kan interveniëren en anticiperen op de socio-materiële realiteit. 'Kwetsbaar vitalisme' is bedoeld als een uitnodiging tot discussie ten aanzien van de koers die de humanistiek als menswetenschap op zou kunnen gaan. Het schetsen van vergezichten is wat mij betreft een cruciaal onderdeel voor de vitalisering van een normatieve menswetenschap en opent een debat omtrent haar grondslagen en de wijze waarop ze deze materieel denkt te kunnen verwezenlijken in het heden, maar met name in de toekomst.

Literatuur

- Brenner, C. (1973). *An Elementary Textbook of Psychoanalysis*. New York: Anchor Books.
- Chiesa, L. (2007). *Subjectivity and Otherness: A Philosophical reading of Lacan*. New York: MIT Press.
- Deleuze, G. (1966). *Bergsonism*. Trans. by H. Tomlinson and B. Habberjam. New York: Zone Books, 1989.
- Deleuze, G. (1986). *Foucault*. Trans. by S. Hand. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1986.
- Deleuze, G. & Guattari, F. (1972). *Anti-Oedipus*. Trans. by R. Hurley, M. Seem, and H.R. Lane. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1977.
- Deleuze, G. & Guattari, F. (2010). *Anti-Oedipus: Kapitalisme en Schizofrenie*. Kampen: Uitgeverij Klement.
- Deleuze, G. (1980). *A Thousand Plateaus*. Trans. by B. Massumi. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1986.
- Eidelsztein, A. (2009). *The Graph of Desire: Using the Work of Jacques Lacan*. London: Karnac Books.
- Elliott, A. (1994). *Psychoanalytic Theory: An introduction*. USA: Blackwell Publishers
- Eurelings-Bontekoe E.H.M et al. (red) (2009). *Handboek persoonlijkheidspathologie*. Houten, Bohn Stafleu van Loghum.
- Evans, D. (2006). *An Introductory Dictionary of Lacanian Psychoanalysis*. New York: Routledge.
- Fink, B. (1997). *The Lacanian Subject: Between Language and Jouissance*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Fink, B. (1999). *A Clinical Introduction To Lacanian Psychoanalysis, Theory and Technique*. London: Harvard University Press.
- Foucault, M. (1976) *Preface by Anti-Oedipus*. In: Deleuze, G. & Guattari, F. *Anti-Oedipus*. Trans. by R. Hurley, M. Seem, and H.R. Lane. London; Continuum, 2004.
- Freud, S. (1905) *Drie verhandelingen over de theorie van de seksualiteit*. In: *Freud Werken Deel 4*, Vertaling Wilfred Oranje. Amsterdam: Boom.
- Greenberg, R.J. and Mitchell, S.A (1983). *Objectrelations in Psychoanalytic Theory*. London: Harvard University Press.

- Hallward, P. (2010) *Lacan or Deleuze, You can't have it both ways*. In: De Bolle, L., (ed.) *Deleuze and psychoanalysis: philosophical essays on Deleuze's debate with psychoanalysis*. Leuven, Belgium: Leuven University Press.
- Holland, E. (1999). *Deleuze and Guattari's Anti-Oedipus, Introduction to schizoanalysis*. Routledge: London.
- Kinet, M. (1996). *Weerzien met... Melanie Klein*. In: *Tijdschrift voor psychotherapie* (22) 3, 197-211. Gevonden op: http://www.vvpt.be/download/Weerzien_met_Melanie_Klein.pdf
- Kinet, M. (2006). *Freud & Co in de psychiatrie: Klinisch-psychotherapeutisch perspectief*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant.
- Kristeva J. Translated by R. Guberman (2001). *Melanie Klein*. New York: Columbia University Press.
- Lacan, J. (1977). *Ecrits. A Selection, (E)*. trans. Alan Sheridan, London: Tavistock Publications.
- Lacan, J. (1988). *The Seminar. Book I (S1). Freud's papers on technique, 1953-54*, trans. John Forrester. New York: Norton.
- Lacan, J. (1988). *The Seminar. Book II (S2). The Ego in Freud's Theory and in the Technique of Psychoanalysis, 1954-55*. New York: Norton.
- Lacan, J. (1977). *The Seminar. Book XI (S11). The Four Fundamental Concepts of Psychoanalysis, 1964*, trans. Alan Sheridan, London: Hogarth Press and Institute of Psychoanalysis.
- Lacan, J. (2006). *The subversion of the subject and the dialectic of desire in the Freudian unconscious. Ecrits, The first complete Edition in English*. New York: Norton & Co.
- Mooij, A. (1987). *Taal en verlangen, Lacans theorie van de psychoanalyse*. Meppel: Boom.
- Moore, B.E and Fine, B.D. et al. (1995). *Psychoanalytic terms and concepts*. New Haven: Yale University Press.
- Nietzsche, F. (1985). *Aldus sprak Zarathoustra, Een boek voor allen en voor niemand*. Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Lambert, G. (2007). *De/Territorializing Psycho-Analysis*. In: Schwab, G. (eds.) *Derrida, Deleuze, Psychoanalysis*. New York: Columbia University Press.
- Ogden, T. (1992). *The Matrix of the Mind: Object Relations and the Psychoanalytic Dialogue*. London: Karnac Books.

- Oosterling, H. (2010). *Woorden als daden, Rotterdam Vakmanstad/Skillcity 2007-2009*. Heijningen: Jap Sam Books.
- Parr, A. (2005). *The Deleuze Dictionary*. Edinburgh: Edinburgh University Press
- Romein, E. Schuilenburg, M. Tuinen, S. Van. (2009). *Deleuze Compendium*. Amsterdam: Boom.
- Stroeken, H.P.J. (2008). *Psychoanalytisch Woordenboek: Begrippen, Termen, Personen, Literatuur*. Amsterdam: Boom
- Vandereycken W. & Deth R. van (2009). *Psychotherapie. Van theorie tot praktijk*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum.
- Wolf, M.H.M de. (1998). *Inleiding in de psychoanalytische psychotherapie*. Bussum: Coutinho.